Ми живемо у Станіславі, на вулиці Ковальській. Кажуть, що колись давно там, де тепер лежить наша вулиця, текла невеличка річка, а пізніше містились цехи ковалів. Від цього ніби й назва вулиці пішла. Дуже можливо. Тепер на цілій Ковальській немає жодного коваля.

Батько мій працює старшим кондуктором на залізниці. Під номером восьмим живуть дві сестри-кравчихи. Під одинадцятим номером живе сім'я вчителя-пенсіонера. Так дивно і трохи смішно (хоч мама й називає всі розмови про це плітками): він і вона, тобто ті вчителі, вже старі люди, а діти в них зовсім малі. Я й сама спочатку гадала, що то не діти, а внуки.

Хоч, щоправда, з того часу, як батько пояснив, чому це так вийшло в них, змінилось і моє ставлення до цих наших сусідів. Мені тепер шкода і тих батьків, що не встигнуть довести до людей своїх дітей, шкода і дітей, що лишаться сиротами змалку.

А вийшло в них так: коли після дев'ятсот вісімнадцятого року настала польська влада у Східній Галичині, то ці двоє вчителів не схотіли скласти обов'язкову присягу на вірність новій державі і тому довгі роки тинялись без праці, не одружуючись. Потім — це вже слова мого батька — "заради хліба" і присягу склали, і пішли на Мазурію польських дітей "просвіщати".

Та коли вони й примирилися з державою, то це ще не значить, що держава примирилася з ними. Їх дуже скоро за минулі гріхи усунули від роботи — хай відпочивають...

Як страшно звучить фраза "заради хліба"! Що це таке? Невже ж можна кожну людську підлоту виправдати тим, що людина допустилась її заради хліба? Це питання мені так докучало, що не втерпіла і звернулася з ним до батька (він у нас хоч і не високовчений, зате дуже досвідчений і по-справжньому розумний чоловік). Він глянув на мене

тим всевидющим батьківським оком, погладив мене по голові (може, тому, що батьки нас рідше за матерів пестять, ласка їх нам набагато дорожча) і сказав:

— Не треба, дитино, занадто розкидатися словами "людська підлота". Підростеш, тоді зрозумієш, яка в світі точиться жорстока боротьба за отой кусник хліба. Ну, але тобі не час ще цими справами заморочувати собі голову... Як там учителі вчаться у школі? — Це був його улюблений дотеп, яким він звичайно лагодив більш серйозні балачки між нами.

А втім, правда, як і завжди, була на батьковому боці. Мені тоді ще навіть шістнадцять не скінчилося, і питання про людську підлоту хвилювало мене не дуже довго. Світ видавався мені тоді занадто барвистим, щоб це темне питання могло держатися в моєму серці чи пам'яті.

Найближчі наші сусіди — це Пясти. Дивне прізвище, правда? Так звалася колись династія, тобто рід польських королів. Але наші Пясти, можете вірити, нічого не мають в собі не то що королівського, але навіть шляхетського.

Старий Пяст працює друкарем, чи, як кажуть, зецером. Звичайно, не такий він уже і старий, може, навіть молодший за мого татка, але так говориться, щоб підкреслити, що є ще й молодий Пяст.

Старша дочка Пястів Урсуля працює друкаркою в адвоката, а молодша, моя ровесниця і подруга Марилька, ходить до торговельно-промислової школи. Син їх, старший від Марилі, Казимир ходив до шостого класу гімназії, але його вигнали звідти за те, що він посварився з учителем математики, обвинуативши його в тому, що він протегує самих паничиків. Зрозуміла річ, що якби Казик хотів був скоритись і попросити пробачення в учителя, то покарання було б легшої форми, але го-го! Покора — це не в стилі Казика, особливо там, де він почуває,

що правда на його боці! Мама Марильки дуже глибоко пережила цю подію, зате батько їх — аж просто дивно! — назвав Казика "характером", і мало це такий вигляд, ніби Марильчин батько радий з того, що в нього син такий задирака...

Такі є наші сусіди Пясти.

Я так прямо веду свою розповідь, що ви вже й без мене догадалися, що мова далі йтиме про молодого Пяста. Воно справді так, хоча ніхто в світі не міг би відгадати, з чого воно почнеться. А почалось воно з того, що влітку тридцять шостого року несподівано, як грім серед ясного дня, приїхав до Пястів багатий вуяшек. Таке-то якесь кровисте, черевате, у картатому костюмі викотилося з дрожок (я якраз збирала полуниці в нашому городчику), що мені відразу спало на думку, що це якась... закордонна папуга. Вуяшек пробув щось із тиждень у Пястів і виїхав до Варшави, забравши з собою і Казика Пяста, як говорилося, за свого.

Марилька, розказуючи мені цю історію, плакала і сміялась навперемінку. Той вуйко Леопольд (бігме, шкода такого гарного імені для тієї потвори) мав привезти з собою колосальний маєток. Я вже не допитувалась, чому той багатий вуйко не приділить їй кілька доларів бодай на порядні черевики, а тільки забирає до себе Казика під страхітливою умовою, що хлопець п'ять років не навідуватиметься до батьків, а батьки не старатимуться в який-небудь спосіб налагодити зв'язок з ним.

П'ять років не бачити батька-матері, не кажу вже про сестер, заради того, щоб колись по смерті вуйка (а судячи з вигляду, то вуйкові не сниться ще про смерть!) посісти його долари, — це дико, просто страшно!

Правда, Марилька мені говорила, що Казик нічого не знає про цю умову між вуйком і батьками, бо інакше — хіба згодився б він поїхати?

Йому сказали тільки, що він якийсь час житиме у вуйка і той має влаштувати його там у гімназії.

Моя мама (що не кажіть, а вона таки в мене краща за інших матерів!) тієї ж думки, що й я. Я чула, як вона казала Пястовій:

— Я дивуюся з вас, пані Пястова, бо… не могла б… Не гнівайтесь, що я так одверто кажу… але я ні за що в світі не погодилася б добровільно п'ять років не бачити своєї дитини…

Я чула, як плакала Казикова мати. Слова моєї матусі, безперечно, боляче вразили її серце. Перемагаючи сльози, вона відповіла моїй мамі:

— Ви самі мати, і тому ви повинні краще за мене зрозуміти, пані Кравчикова. Казик — моя перша дитина, ще й син до того. І я, прости мені цей гріх, боже, таки найбільше з усіх дітей своїх люблю його. Хіба я тут винна? Я рада б йому крайчик неба похилити. Мені так хочеться, щоб він мав легше життя, ніж його батько… І як трапляється така нагода… така нагода, пані Кравчикова, то як я можу не скористатися з неї? Хай поплачу своє, хай дитина переболіє розлуку з рідними, але зате колись, пані Кравчикова, буде він багатою, ні від кого не залежною людиною…

— Дай боже, — сказала тільки на те моя мама.

Обидві мами говорили через паркан, а дочка одної з них підслухувала розмову через відчинене вікно у кімнаті, а потім не могла собі місця знайти від цієї розмови. Хоч правду сказати, то щось важке впало на серце ще з того дня, як Казик виїхав до Варшави.

О, зовсім не тому, що ви гадаєте. Ні. Слово честі, що ні! Що ж, Казик на око начебто гарний хлопець: високий, плечистий, синьоокий, ясноволосий і, може (бачите, яка я відверта), навіть подобався б мені, якби інша вдача чи манери були в нього. Іноді мені навіть дуже хотілося

б, щоб він був якимсь іншим. Була б така гарна трійка з нас: Мариля, я і він! Але з Казиком це було неможливо. То нестерпний, зарозумілий хлопчисько, для якого всі дівчата, — а ми з Марилькою в першу чергу, — дурні гуски. Правда, Марилька інакше пояснює собі факт, що Казик любить саме мені допікати. Вона це бере за рахунок польського прислів'я, що кто сен любі, тен сен чубі. Красненько дякую за таку любов!

Крім того, Казик по-дурному закоханий у свою фізичну силу. Він те тільки й знає, що чваниться своїми мускулами: "Ану, чи ти зможеш розтулити мені кулака?", "Ану, чи ти потрапиш підняти стільки разів цю каменюку, як я?", "Ану, чи ти зумієш так стрибнути, як я?" — та інші такі дурниці, аж нудьга бере від них!

Ні, за таким зіллячком нема чого плакати!

Мені від іншого дуже, таки дуже сумно: невже тільки гроші можуть дати людині щастя? Стривайте, а як же в такому разі буде… зі мною, з моїм братом? Як же ж це так? Виходить, що Казик вхопить колись щастя за бороду тому, що в нього будуть гроші? А що мають робити такі, як я? Я теж хочу, та ще й як хочу, бути щасливою… Отже, що мені робити? Виходить, що це справді якась виняткова, щаслива нагода, коли можна себе запродати за долари!

Отакі питання сушили мені голову в той час і не давали навіть уві сні покою. Кілька разів розганялась я до мами, щоб поговорити з нею про ці питання, але ніколи не зважувалась на цей крок. Вона й без того вважає мене за екзальтоване, як вона каже, "підстрелене" створіння, — навіщо утверджувати в ній це переконання, з яким я зрештою погоджуюсь?

Я тільки твердо вирішила наперекір усім багатіям таки бути щасливою!

Сьогодні думаю, якою дитиною я ще була тоді, коли вважала, що наше щастя залежить тільки від нашого хотіння.

Сказано: які літа — такий розум! Мені здавалося тоді, що людське щастя — це барвиста повітряна куля, яка кружляє над нашою головою. Треба тільки підстрибнути, щоб схопити її за мотузку і вже не відпускати від себе.

Тепер мені вже дев'ятнадцятий і я знаю, що людина залежить насамперед від так званих обставин, а обставини ті... хай згорять вони, хай вода їх затопить, хай...

Відколи мою Марильку спіткало горе через так звані обставини, я не можу спокійно говорити про них. Яка шкода, що ви не знайомі з Марилькою Пяст!

Донедавна було це веселе, миле дівчатко, якому здавалося, що на світі все можливе.

"Будь ласка! — питали і запрошували її очі. — Серпок місяця? Цвіт папороті? Золотий ключик від людських сердець?" Воно й справді: чому було їй так не думати?

Мала молодість. Мала здоров'я, як з фізкультурного плаката. Мала красу, яку не зустрінеш щодня. Куди не пішла б, скрізь привертала до себе увагу чоловіків. Іноді аж трохи ніяково було почувати себе попелюшкою коло неї.

Аж від якогось часу, — ну, звичайно, в таких випадках неможливо встановити точної межі, приблизно десь від різдвяних свят, — помітила я, що Марилька в чомусь змінилася. Стала якась... — як би це сказати? — нерівна. Так, було, гриземо разом польську літературу, аж прієм о, а тут нагло, ні з того ні з сього, моя Марилька перериває навчання і починає удавати з себе славетну оперну артистку. Співає з рукою на серці,

співає, аж очима завертає… А ще потрапила я якось до Пястів на сцену, коли стара Пястова чесала Марильку за її забудькуватість. Побігла до крамнички щось купувати, за хвильку прибігла до хати, бо забула гроші, а далі знову прилетіла назад, забувши, що, власне, має купити.

Пястова ремствує, аж хата ходором ходить, а батько Марильки сидить собі на табуреті, попихкує люлькою і тільки коли-не-коли кине якесь зауваження, на зразок: "Забула корова, як телям була" або "Все у свій час минає, і це мине в дівчини".

Мине! Та ба, воно замість минати ще більше посилюється. Це вже навіть я, її подруга, можу сказати: Марилька стає неможлива. Вона, слава богу, і сама це помічає. Якось це призвело аж до вибуху. А фізика вчить нас, що завжди стається вибух там, де нагромаджується надмір енергії. Таке, мабуть, було і з Марилькою.

— Мартухо! (Чомусь любить вона мене отак називати у приступі ніжності). З мене дуже погана приятелька. Так, так! Навіть не заперечуй. Я погана (дивіться, дивіться на неї). Потайна. Нещира з тобою.

Дивлюсь на неї, як оце на вас, і ще не знаю, чи це вона серйозно говорить, чи тільки… переказує слова якоїсь героїні з п'єси, бо з Марилькою і таке буває. Ні, мабуть, серйозно. Якось дико, правда, слухати, як людина сама в себе каміння кидає. Тоді мимоволі хочеться заперечувати всьому, що вона каже.

— Та що ти, Марилько, на похвали напрошуєшся, чи що?

Беру її за плече, хочу обняти, а вона — в плач. Справжній, а не сценічний, як то вона частенько любить удавати, плач. Таки плач…

— Ні, — каже, — і не цілуй мене, аж доки я тобі всього не розповім. Я повинна була тобі найперше звіритись, але в мене вже така погана

вдача. (Ніби я її вдачі не знаю!) Я не можу говорити про успіх, коли я ще не зовсім певна його.

— А тепер ти вже певна його, — сміюсь, бо починає мені в голові щось вияснюватися. Колись, аж тепер згадала, говорила мені Марилька про те, що їй дуже сподобався один молоденький поручник, а там — перестала про нього згадувати.

І от стало мені під присягою (як же ж інакше?) відомо, що в Марильки є кохання. І ще яке! Мало того, що "воно" і струнке, і ще якесь, і ще якесь, але й закохане в неї "насерйоз".

— Що то значить, Марилько, "насерйоз"?

— То значить, Марто, що ми одружимось колись.

— Марилю, він— військовий…

— Він насамперед порядна людина, Мартухо, а це найважливіше…

Уявіть собі, він справді показав себе порядним хлопцем. Познайомився з батьками Марильки і став офіціально бувати в їх домі як наречений. Марилька десь у театрі (треба думати, що та випадкова зустріч була заздалегідь організована) зустрілася з його мамою, і незабаром у Пястів почали готуватися до весілля.

О, який приємний був це час навіть для мене, що не збиралася заміж виходити, оця підготовка до весілля! Я допомагала Марилі шити посаг (ми того літа обидві закінчили свою промислівку з тією різницею, що Мариля готувалась до весілля, а я ходила вчитись шити і… чекала на посаду, що її обіцяв моєму батькові один залізничний інспектор). Ми з Марилею за шитвом, незважаючи на торохтіння машини, мріяли… мріяли, мов п'яні, як буде обладнана кімната Марильки, до найдрібніших деталей, навіть якого кольору будуть завіски в ній, як Марилька гостей

буде приймати в себе… включно до обговорення меню, як буде вона з чоловіком на офіцерському балу ходити і… як закохається в неї безнадійно якийсь молоденький офіцерик… Подуріли дівчата, та й годі!

— Коли твоє вінчання? — спитала я, бо все це здавалося мені якось підозріло добрим та гарним. Хіба може так бути, щоб життя перетворилось на казку, а казка — на життя?

Мариля відповіла, що, можливо, ще цієї осені одружаться вони. Треба тільки ще одну формальність полагодити. Янек (така смішна формальність!) мусить в полку подати біографію нареченої й одержати формальний дозвіл на шлюб з нею.

Але об цей формальний дозвіл, як об підводну скелю, розбилось щастя моєї подружки.

Я не можу забути той день, як прибігла я до Марильки і застала її в сльозах, аж опухлу від плачу. Янек стояв перед нею на колінах і був такий стурбований, що навіть на мою появу не зважав. Цілував нареченій пальці і заспокоював її якимись недоладними словами.

Що сталося? Сталося, що Янек не мав права одружуватися з Марилею, і то не з одної причини. Найперше, наречена офіцера повинна мати або майно, або вкласти перед шлюбом до військової каси п'ять тисяч злотих так званої кавції, на випадок смерті мужа, щоб полк міг забезпечити вдову (її таки грішми!). По-друге, наречена польського офіцера повинна походити з відповідного середовища, тобто, інакше кажучи, польський офіцер може одружуватись тільки з панянкою з шляхетської сім'ї. По-третє, наречена офіцера повинна мати бодай середню освіту, а торговельно-промислова школа не зараховується до так званих середніх шкіл.

Цей останній пункт і мене вразив якнайболючіше. Як же це так? То я на те втратила стільки років та на те мій батько так важко оплачував

мою науку, щоб я не мала навіть права говорити, що здобула… середню освіту?

— Чого ви дивуєтесь? — спитав мене старий Пяст. — Адже торговельно-промислову школу відвідують здебільшого діти робітників та міщан. Треба ж встановити якусь межу між ними і дітьми шляхетського походження!

Я дивилась на сльози Марилі, на заклопотану постать Янека і не розуміла одного: чому він заради коханої дівчини не скине з себе отого проклятого мундира і не наплює, пробачте мені за вульгарне слово, на свою військову кар'єру?

Я не втерпіла і делікатно натякнула Марилі на це.

— Ах, Мартухо… Мартухо… Чи тобі здається, що Янек давно цього б не зробив, якби міг?

— Що значить "якби міг"?

Виявляється, що Янекова мати, удова теж по якомусь військовому чині, змалечку віддала Янека до військової школи, де він виховувався коштом держави. Коли він не бажає служити офіцером, то мусить тепер повернути державі за… дванадцять років свого утримання.

— А звідки ми візьмемо таку суму грошей, Мартухо? Га? Звідки?

Звідки! Я знаю одне джерело, але воно поки що заборонене для сім'ї Пястів.

Це легендарний вуйко Леопольд.

Від Марилі знаю, що канадець забрав Казика під умовою, що до п'яти років ніхто з сім'ї не навідуватиметься до нього, ні писатиме Казикові. Що тут робити? "Я ж — не член сім'ї, і тому моя поява аж ніяк не зірве умови", — подумала я своєю дурною головою і вирішила ось що: скористатися з того, що мені, як дочці залізничника, належить двічі на рік квиток вільної їзди, і… поїхати до Варшави. Їй-бо, до самої Варшави, хоч до цього часу там тільки проїздом була. Звичайно, не можу сказати мамі, що їду у Варшаву до вуйка Леопольда, щоб витягти з нього грошей на викуп Марильчиного нареченого, бо яка мама добровільно погодиться на таку… прогулянку? Уява наших матерів вимальовує тисячу нещасть, доки ще поїзд доїде до Варшави. Ну, бачите самі, що іноді мимоволі мусиш обманювати найближчих собі людей.

Таке було зі мною і з моєю матусею. Я вигадала якусь історію про товаришку на селі, і мама, не підозріваючи нічого (воно було трошки неприємне мені, оте сліпе довір'я мами до мене, якого я, власне, не заслуговую), без зайвих слів погодилась, щоб я провідала товаришку.

Як приїхала я до Варшави і вийшла з вокзалу, то ніби нічого особливого й не помітила. Місто як місто, люди як люди. Можливо, це тому, що була рання година і на вулицях було найбільше робітників, домогосподарок, що поспішали із своїми кошиками, і залізничників. Цих моє око вловить, бо кожний залізничний мундир нагадує мені татка.

Так було зранку. Зате опівдні, коли я, шукаючи поліцейське бюро особистих адрес, потрапила на широку вулицю Новий Світ, то вже здуріла, так-так, чисто здуріла від того блиску й краси, що їх з усіх боків бачили мої очі.

Вітрини крамниць з ювелірними сучасними й античними прикрасами (ці останні були особливо прекрасні) виблискували на сонці своїми самоцвітами. Я побачила те, існування чого вважала можливим тільки в казці, — золоті десертні виделочки і такі ж ножики, і подумала: для когось же виробляються ці цяцьки, хтось же користується ними. Мені

захотілось відтворити в уяві обстановку, в якій уживають золоті виделки, але моя уява була занадто бідна для цього.

Прекрасної роботи кольє, браслети, дорогоцінні обручки нагадали мені закоханих багатих мужчин з романів. Навряд чи жінки купують такі речі для себе… Це, певно, дістається їм тільки як подарунки.

Широкі, як наша кімната у Станіславі, вітрини з жіночим готовим одягом на кожну пору доби, від нічної сорочки (були там такі нічні сорочки, що, якби не те, що стояли вони між білизною, я б вважала їх за бальну сукню) до декольтованої вечірньої сукні з хвостом. Були тут і розкішні, сріблом вишивані весільні сукенки. Я уявила собі, якою гарною була б в такій сукенці моя Мариля із її чудовим личком!

І не можна сказати, щоб усі ці речі були виставлені тільки напоказ, а люди мали тільки ту потіху з цієї краси, що ситили нею очі. Ні, ні! У Варшаві, особливо на центральних вулицях, зустрічається дуже багато елегантних, прекрасно вдягнених жінок.

Я придивилась до своєї перкалевої сукенки, і мені стало ніяково за себе саму: як же я в такому повсякденному (до того ж уявіть собі, що я їхала в тій сукенці цілісіньку ніч!) стану перед вуйком Казика? Та такий посол більше пошкодить справі, ніж допоможе!

Я уявила собі Казика, одягненого приблизно так само, як ті молоді пани, що їх я бачила при вході в кафе, і я мимоволі почала уважніше придивлятися до кожного, хоч трохи з фігури і кольору волосся схожого на Казика, добре вдягненого молодого чоловіка… Ану ж, в якомусь із них впізнаю я свого сусіда?

Та чи схоче він серед вулиці починати розмову з такою… ах, з такою… з Ковальської? Кажуть, що багатство псує людину… Ну, про це потім! Тепер насамперед треба мені відшукати квартиру вуйка Леопольда.

По довгих блуканнях (було іноді так, що я крутилась, не відаючи про це, в тому ж самому прямокутникові вулиць) знаходжу це поліцейське бюро і недалеко від цієї установи, на вулиці Медовій, відшукую квартиру вуйка Леопольда.

Можете вірити мені, йшла я сходами і чула, як коліна мені примлівають. Хвилиною мені здавалось, що моя місія, безперечно, закінчиться успіхом — вуйко допоможе Янекові розірвати з казармою, і ми скоро гулятимемо на весіллі Марильки, але вже в черговій хвилині охоплював мене такий забобонний страх перед зустріччю з вуяшеком і такою дурною видавалась мені ця витівка, що я, не маючи відваги, зупинялась нерішуче на якомусь східці.

Врешті, затуливши очі, я подзвонила до квартири вуйка Леопольда. Довго-довго не було чути по той бік дверей ніякої ознаки життя. Я наважилась і подзвонила ще раз, довго не забираючи пальця від кнопки. Врешті почулося шарудіння домашніх пантофлів.

Через "іудине вічко" у дверях глянуло на мене велике червоно-синє, зловісне око, а потім непривітний голос спитав: хто я така і чого потребую? Як тільки я призналась, що приїхала із Станіслава, вуяшек послав мене до всіх чортів, а коли я згадала про Казика Пяста, то відіслав мене вже до самого пекла — в руки люциферові.

Тому, що мене від цього живого люцифера відділяли двері, яких він так і не збирався відчинити, я з цікавістю слухала, що він там бурчить. З його уривчастих прокльонів догадалась я, що Казик давно вже дав драла від нього.

Їй-бо, перший раз в житті сподобався мені Казик.

А Леопольд за дверима продовжував "молитись": втік від нього той драб, той гипель і тепер десь на Мокотові цеглу носить на будівництві…

— Так йому й треба! Не заслужив він кращої долі, той… той… — аж захлинався старий. — Хай йому дошка хребет виїсть, хай скалічіє від ревматизму! (Ну, при чому тут ревматизм — скажіть самі!) Хай риштування завалиться під ним, як не вмів свого щастя цінувати!

Я вже зі сходів збігла, а той за дверима і далі бурчав.

І що ви скажете? Факт, що Казик не дався старому скупареві у рабство, так підніс хлопчиська в моїх очах, додав йому такої позолоти героїзму, що я, незважаючи на поразку, яка мене щойно спіткала, вирішила все одно відшукати Казика і поговорити з ним.

Що я роблю? Розпитую, де той Мокотів, де, за словами Леопольда, мав би працювати Казик, і, наче мисливська собака за нюхом, шукаю… будинок, який тільки будується.

Довго довелося б розказувати, як я його шукала. Досить того, що в моїх шуканнях опинилась я навіть у поліції.

Впала я в око якомусь поліцаєві, як підозрілий тип, і він ніяк не хотів дати себе переконати, що те, що я йому розказую, є чистісінька правда. Щоб здемаскувати мене, він пристав до мене, і ми вдвох почали розшукувати Казика. Ну, звичайно, кому знати, як не поліцаєві? Другого дня, десь коло полудня (тут треба занотувати мою ніч у поліцейському участку), таки знайшли ми Казика. Поліцай перевірив папери Казика і нарешті, невідомо який раз висловивши думку про те, що око поліції всевидюще, а рука її всемогутня, залишив нас самих.

Яким воно неймовірним здається, а проте так було: поки поліцай стояв між нами, вся увага була звернена на нього, і ми наче не помічали одне одного, а побачили ми себе, тільки як лишилися самі.

Себе, звичайно, не могла я бачити, але що Казимир збентежився, це я помітила добре. Себе я почувала досить ніяково. Ми зустрілися серед

нових умов, що мимоволі відчужували нас. Я виразно почувала, що Казимир уже не той, що був у Станіславі. Не тільки тому, що він фізично змужнів. На ньому позначились інші, менш вловимі, зате глибші зміни. Йдучи від вуйка Леопольда, я уявляла собі, що зустріну змучене, зламане, нещасне створіння, а переді мною стояв здоровенний, засмаглий, як індус, хлопчина, якого жаліти було більш ніж смішно. Обставина ця теж мене чимало збентежила. Правда, їдучи до Варшави, я сподівалася застати Казимира елегантним, як з паризького журналу мод, молодим паном, а цей переді мною був досить-таки обшарпаний, але це якось не заважало йому. Я б сказала — навпаки! Було таке враження, що незадовільний вигляд його одягу — це не від жалюгідної бідності. Скидалось це скорше на якийсь виклик світові, таким здоровим, таким певним себе був той хлопчисько.

— Як ти змінився, Казю... — сказала я тихо.

Він глянув на мене якось так, що мені відразу тепло стало в усьому тілі. Я почервоніла і ще дужче почервоніла від того, що так по-дурному збентежилась не знати чого. Він навмисне, щоб ще більше мене збентежити, сказав, не спускаючи з мене очей:

— Ти теж змінилась...

— Я? — щиро здивувалась я, бо чому це мала я змінитись? Адже в моєму житті все було по-старому...

— Погарнішала. Я завжди мав тебе за гарненького смотрика і припускав, що з тебе колись буде гарна дівчина, але не думав, що це так скоро станеться...

Господи боже, він мав мене за "гарненького смотрика"! Навіщо ж тоді стільки докучав мені? Як би інакше склалися наші приятельські відносини, коли б я знала, що він хоч трохи прихильний до мене!

— Справді? — спитала я по-дурному і засоромилась сама перед собою. Може, це має вигляд, що я напрошуюсь на підтвердження його, з легкої руки кинутих, слів.

Щоб якось загладити враження від цього запитання, почала я поквапно і не досить доладно розповідати йому про Марильчине горе і про свою роль, чи пак добрі наміри, в цій справі.

З похмурим виразом на обличчі вислухав він історію Марильчиного кохання.

— І чого ж вона якогось зупака[6] знайшла собі? — звернувся він із злістю до мене так, наче і я в цьому мала якусь частину провини. — Я не заперечую, може, той Янек і порядна людина, але як послужить ще кілька років у війську, то сам себе не впізнає. Середовище дуже змінює людей.

— Так, — притакнула я, маючи на думці не Янека, а його, Казика.

Коли я в своїй розповіді дійшла до того місця, де вирішила вдатись по допомогу до вуйка Леопольда, Казимир поблажливо усміхнувся, ну так, наче справді я ще "смотрик", а він уже цілком доросла людина:

— От і вибрала церкву молитись? Та якби я в Станіславі знав, що мене везуть, як теля, на продаж, то були б мене тільки й бачили! Але мама вдома мені зовсім інакше змалювала справу… Я спершу був дуже сердитий на маму, але тепер, як минув деякий час, я стараюсь зрозуміти її… Я розумію, що вона любить мене навіть більше, ніж сестер, але вічні нестатки… Добре, що тепер і Урсуля заробляє, але до того часу було в нас таки досить круто, і нестатки виробили в мами якусь надзвичайну жадобу багатства для нас… Їй здається, що коли я матиму гроші, то буду забезпечений уже від усіх нещасть на землі… І до чого воно довело! Мама ладна була запродати мене в неволю заради того багатства… Ну, як це тобі подобається?

Я дедалі більше не впізнавала Казика Пяста.

— А хіба бути багатим це щось погане? Хіба це недобре, коли в тебе всього вдосталь і ти не мусиш турбуватися про кожну дрібничку?

— Я і сам чимало думав про це. І знаєш, до чого я дійшов? Уяви собі, що ніяк не можна одягти дві пари черевиків на ноги, ані незручно було б носити на собі подвійні костюми чи подвійні пальта… А коли б ми хотіли їсти подвійні сніданки і подвійні обіди, то наш шлунок не витримав би довго…

Тепер і я маю право сказати, отямившись від першого враження цієї зустрічі:

— Я тебе завжди вважала за іншого, ніж решта наших хлопців, але що ти аж такий чудак, цього я не знала. Цікаво, як ти дійшов до таких переконань… Та ти ще й не розказав мені, як ти розв'язався з вуйком Леопольдом… Я бачила його через "іудине вічко" у дверях, але й цього для мене було досить…

Жартував він, пожартувала і я собі, але Казимир не сприйняв мої слова як жарт:

— Ах, той мій вуйко! Якби було це в моїй силі, посадив би його у клітку і возив би по місту показувати, як зразок витвору американського капіталізму…

Я вважала, що він перебільшує. Мені здавалося навіть, що він навмисне сказав усе це для того, щоб застосувати слово "капіталізм". Чи не хотів він так, як колись своїми мускулами, приголомшити мене тепер своїм новим світоглядом?

— Я не перебільшую (дивіться, як вловив мої думки!), але тому старому скупареві здається, що він за гроші може все купити! Це ж жах!

Втративши свою молодість, він задумав купити собі мене і зробити з мене свого двійника: я мав думати так, як він думав би, якби був тепер молодий, я мав почувати так, як він хотів, одне слово, я мав бути його… трохи підретушованим портретом. Свого манекена, механічну людину — от що хотів з мене зробити мій вуйко! Вважав, що за гроші здобуде все… навіть людську душу! Я не знаю, чи ти розумієш всю глибину цієї підлоти… Ти знаєш, як він вимагав від мене, щоб я не тільки одягався під його смак, але навіть щоб рухався за його зразком?.. Він уявляв собі, що я — це він у якомусь переінакшенні. Фе! Гидота!

Мені вже починає подобатися цей відрух огиди в Казимира, що і є найкращим доказом його моральної чистоти.

— І ти втік від нього?

— Так. Він сам дав мені нагоду до цього. Він запросив мулярів, щоб розширити лазничку, використавши для цього частину передпокою… Бо ми мали не тільки разом — один напроти одного — їсти, але й купатися… Старий хотів, щоб я йому був за дзеркало. Мав він дивитися на мене й уявляти собі, що бачить себе самого. Ну, та це вже неприємні для твоїх вух речі, не будемо говорити про них. Кінець такий, що втік з мулярами і вже не відстаю від них…

— А якби не та нагода з лазничкою, то ти б і досі був рабом у Леопольда? — захотілось мені бодай раз у житті вколоти того, хто мені стільки шпильок у серце всадив.

Казимир вимушено усміхнувся. Мабуть, таки дошкулило йому моє зауваження.

— Відколи це ми стали такі гостроязикі?.. Звичайно, все одно втік би від Леопольда, але я радий, що саме в це середовище попав… бо, знаєш, Варшава — не Станіслав, і тут досить-таки легко скрутити собі карк.

Не зовсім розумію, на що він натякає. Іду поруч і просто милуюсь цим хлопчиськом! Я ще ніколи не бачила його таким піднесеним, з таким вогнем в очах. Спадає мені на думку (певна річ, я цього не кажу йому), що внутрішнє багатство якось зовні прикрашає людину. Чи це не так, що благородні думки вирізьблюють благородний вираз на обличчі людини? Чи це я раніше не звертала уваги на Казика Пяста, чи він справді став гарніший, якийсь благородний внаслідок нових переживань?

Досить сказати, що переді мною стояв красивий, рослий, засмаглий хлопець і що мені приємно було від того, що він саме такий, а не інший.

— Чого оце ми стали і стоїмо? Ти, варшав'яку, садови мене в трамвай, може, ще встигну захопити поїзд на Львів.

— О ні, — сміється Казимир і, навіть не питаючись дозволу, бере мене під руку. — Я ж не пущу тебе додому, поки не почастую у своїй квартирі. Ти не дивись на те, що я такий обдертий... Крім цього, що на мені, маю ще один костюм, його мені вуйко Леопольд справив, — жартує Казимир і вже тягне мене кудись за собою.

Намагаюсь протестувати, але його мускулиста рука держить мене міцно. Врешті здаюсь. Навіщо потрібний опір, коли Казимир однаково на своєму поставить? Впихає мене, ніби я справді від нього цілком залежна, у трамвай, а сам не йде досередини, а стоїть на східцях, хоч це заборонено поліцією, наче пильнує мене, щоб не вистрибнула з вагона.

Та поки я добре роздивилась, на якомусь повороті він перший стрибнув на тротуар, залишивши мене саму. Щастя, що трамвай став підходити до зупинки. Цей новий вибрик Казимира Пяста обурив мене до того, що я, не гаючи часу, вискочила собі за ним для того тільки, щоб наздогнати його і сказати тут-таки, що я думаю про нього. Опинившись на тротуарі, я помітила, що увага всіх людей звернена в бічну вуличку. І справді, було на що дивитися! Лівою стороною вулиці серед інших возів

котився візок, в який були запряжені чотири чоловіки. Ззаду візок пхали жінки, за спідниці яких держалися діти. Візок був як хура із снопами. На ньому лежали одно на одному старі залізні ліжка, якась поламана шафа, стільці, столи, відра, а на самому вершку на всьому цьому похмуро сидів рудий пес з великими сумними очима.

Я побачила Казимира, який гаряче про щось розпитував жінок. Тепер я вже не сердилась на нього. Вибігла на середину вулиці і почула, як люди на тротуарі й собі розпитували жінок:

— Кого викинули?

— Куди їдете?

Казимир помітив мене і зробив знак головою, щоб я підійшла до нього.

— Такого параду ти у Варшаві ще не бачила, правда? Подумай, що за свинство? За допомогою поліцаїв викинули людей з хати тому, що ті "не хочуть платити" комірне... А деякі з них уже сьомий місяць без роботи.

— І куди вони їдуть?

— А куди мають їхати, коли навіть у бараках за містом немає місця... Їдемо, — він уже почував себе заодно з ними, — під магістрат... Висиплемо там оце добро, привеземо ще хуру... Може, це спонукає міську владу швидше подбати про працю для людей...

Він уже забув про мене, залишив мене між жінками, а сам, відштовхнувши якусь бліду жінку з дитиною на руках, почав пхати воза. На тротуарах почали збиратися люди. Дехто відривався від юрби та приєднувався до процесії по середині вулиці. Тепер ця процесія мала вигляд похорону якоїсь популярної особи.

Можна було помітити, як окремі люди з публіки реагують на цей похід. Хто щиро обурювався. Хто дивувався, але не так з самого факту, як з того, що поліція допускає щось подібне.

— Панство, це ж демонстрація! Слово честі, що це демонстрація! — Якась пані з портфелем під пахвою почала щось записувати до блокнота.

— Це піде до газети. Це піде на цілий світ! — хвилювалася вона.

Хоч як воно і здається неймовірним, але в найкращому настрої були ті, що тягли воза, запряжені, як коні.

Самі собі приказували і сміялися з себе:

— Гей-го-вйо, коні! Недалеко вже стайня, дістанете свіжого сіна!

Але тут, справді наче татарська навала, налетіла поліція на конях. Публіка розбіглася на всі боки так, що за одну мить коло воза не стало нікого, крім власників речей та "коней". Я теж залишилася при возі. Сказати щиро, з рукою на серці, залишилась єдино для того, щоб не дати Казимирові приводу глузувати з мого боягузтва. Я ж добре бачила, як Казимир не тільки не відскочив від воза, але навіть своєї руки не відняв від нього.

— Розійдись! Розійдись! — кричав якийсь поліцай на "коні".

Він намагався під'їхати ближче до візка, але кінь, лякаючись такого видовища, як люди в ролі коней, не корився вершникові і басував на місці.

— Як-то розійтись? — кричала якась жінка з коротко підстриженим волоссям. — А наші речі? Залишити візок серед дороги?

— Поліція злізе з коней і дасть їх до воза, — глузував Казимир.

Поліція, справді, наче здуріла. Вона, либонь, аж тепер зрозуміла, що розігнати людей і залишити цей віз посеред вулиці — це значило викликати сенсацію.

— Тягни віз! Марш вперед! — скомандував старший, але тепер уже збунтувалися ті, хто тягнув візок:

— Тільки без наказів, пане поліцай! Хто то має тягти віз? Де коні? Чи ви, може, хочете людей перетворити на худобу! Дивись! Розумний який об'явився!

Жінки, яким надокучили діти, позатикали ними кожне вигідне місце на возі.

Поліцаї почали радитись між собою. "Коні" тим часом закурили. З того, як вони розмовляли з Казимиром, я здогадалася, що це його давні знайомі.

— Що ж робити, братця? Певна річ, що нас не допустять уже під магістрат! Там, певно, чекає вже цілий мур поліції! А нумо, тягнім, братця!

— Куди? — спитав хтось, але йому відповіли тільки погрозливими поглядами.

До мене звернулась якась жінка з немовлям на руках:

— Подержіть-но, дівчино, дитину, бо вже мені руки в'януть... Ви... чия? Щось я вас не знаю.

І саме ці слова мусив донести вітер до вух Казимира! Він обернувся і з найсерйознішою міною відповів:

— То моя наречена, Каролінко. Подобається вам?

Та, що її Казимир назвав Каролінкою, всміхнулась блідо:

— Кожна наречена подобається…

Не було часу заперечувати, бо процесія рушила вперед. Нове було тепер у тому, що віз від натовпу на тротуарах з одного і другого боку відділяли поліцаї на конях.

— Королівський парад! — глузував хтось з "коней".

Коли процесія вийшла на центральну вулицю, поліція непомітно зникла. Казимира замінив хтось з публіки (були і такі між публікою, що супроводили процесію за спинами поліцаїв, а тепер знову пристали до воза), і він знову опинився коло мене.

— Куди вони їдуть? — спитала я, зовсім забувши про те, що я мушу трохи гніватися на нього за образу, що він її щойно завдав мені.

— В чисте поле, а там…

Чисте поле — це була якась толока за містом з руїнами цегельні.

Вже зовсім стемніло, тільки небо палало над ілюмінованою Варшавою, коли віз докотився до цегельні.

— А взимку? — зробилось мені якось страшно за тих людей. — Як буде взимку, Казику?

— До зими ще далеко. Поки що треба до світанку вкрасти десь шмат магістратського паркана, щоб покрівлю людям над головою забезпечити.

— Та як же вночі будуватимете?

— Та так, — сміється з моєї наївності Казимир, — бо як до світанку не позбиваємо міцно цвяхами, то поліція готова вже зранку розібрати все. Ну, хлопці, — він знову забув про мене, — до роботи!

Мені в усій цій історії припала роль няньки: мала класти дітей спати і доглядати їх.

Над ранок на толоці за Варшавою виріс ще один "палац". "Палац" той складався з кількох "номерів", кожний людського зросту заввишки.

На світанку ми з Казимиром залишили толоку.

Перший поїзд на Львів рушає о п'ятій ранку, і мені якраз було час іти.

Десь з-за міських городів викотилось сонце. Я сказала б, просто вирину ло раптово і червоно-ясним світлом відбилося на дахах Варшави.

Тільки тепер, серед цього простору, почала я поволі здавати собі справу з того, що бачила й пережила. Я відчула, що останні події, в яких я зовсім випадково взяла участь, якоюсь мірою з'єднали мене з Казимиром. Нас зв'язувала справа, про яку з наших домашніх ніхто не знав ще.

Казимир узяв мене під руку, і ми пристосували до єдиного ритму свій крок. Ранішній, гострий, як звичайно буває на сході сонця, холодок пронизав мене. Чи це тому, що я здригнулась від холоду, Казимир нахилився до мене і пригорнув щільніше до себе?

Мені до поїзда залишилось небагато, і ми повинні були поспішати, а тим часом наша хода ставала чимдалі повільнішою, наші слова чимдалі уривчастішими.

Та раптом ми зупинились. Ми мусили зупинитись, бо нам бракувало духу в грудях. Я не наважувалася глянути одверто на Казимира, так соромилась я того, що зі мною діялось.

Я оглянулась навколо: ми були самі, віч-на-віч з молодим сонцем, з рожевим небом над нами, з росами, що ще тремтіли на стеблинах придорожника, з високим деревом, що звідкись взялось й існувало в тій хвилі тільки для нас, як мені в ту блаженну мить здавалось.

Я почала розгублено шукати, щось у торбинці, але не встигла нічого в ній знайти, як Казимир держав уже мою голову в своїх руках.

Я знала, що мушу боронитися від його поцілунків, але не могла зробити ні одного руху.

Я, на мою ганьбу, і соромилася, і прагнула цього.

— Казик! — отямилась я.

І хоч я не сказала нічого, тільки назвала його ім'я, він зрозумів мене. Він зрозумів, бо в голосі моєму вчув побоювання того, що скажуть на цей зв'язок наші у Станіславі. Адже...

Казик відвів своє обличчя від мого, раптом його погляд впав на самітне дерево.

— Чи бачиш це дерево? — взяв він мене за підборіддя і скерував мої очі в той бік, де росло високе дерево.

Я кивнула головою.

— Отож, — сказав він, обіймаючи мене ніжно рукою, — пам'ятай: як цьому дереву рости, так нашому коханню бути!

…Сонячного ранку прокинулась я в поїзді, і перше, що побачила з вікна вагона, була якась самотня сосна, і тоді ожили в моїй пам'яті слова Казимира: "Як цьому дереву рости, так нашому коханню бути!"

Як часто повторювала я потім у думці ці слова і як підтримували вони мене…

Ні в нас дома, ні у Пястів не знають правди, куди я їздила. Моя таємниця належить виключно мені і йому.

Кожного ранку, як прокидаюсь зі сну, твердо вирішую: сьогодні обов'язково поговорю з Пястами про Казика, але, як надходить слушна для цього хвилина, мене залишає відвага. Я боюсь, що, розказуючи Пястам про їх сина, я якимось необережним слівцем, невластивою інтонацією, дурним рум'янцем на щоці зраджу себе і вони передчасно догадаються, що ми з Казиком… що, одне слово, ми не чужі одне одному. А цього поки що не треба. Між мною і Казимиром вирішено, що я поки що мовчатиму, як могила, а там він приїде з "фасоном", як сам сміявся, попросить у моїх батьків моєї руки.

Запитую саму себе: що це зі мною? Чи я справді так безмежно закохана в мого хлопця?

Мимохіть згадується мені коломийка, що її колись частенько співали дівчата в нашому класі:

Чи ви, вікна, побіліли,

Чи ви від морозу?

Чи мій милий такий файний,

Чи мій дурний розум?..

А воно, як на лихо, все мені подобається в Казикові. Що б він не сказав, що б він не задумав, все мені здається чомусь винятковим, тільки йому притаманним. Можливо, що таке почувають усі закохані, але, тому що я вперше (а мені здається, що і востаннє) закохана, не можу розібратись в усьому.

Ні, ви самі розсудіть! От хоч би з цими нашими потайними заручинами. Серце мені віщує, що переговори з моїми батьками не будуть легкі… Звичайно, в таких випадках (а може, це тільки так у літературі?) обов'язок переконати, чи пак ублагати, батьків бере на себе дівчина. Мій хлопчисько збунтувався проти цієї, як назвав її, "спідничкової протекції". Саме тому, що я передбачаю труднощі в цих переговорах, він бере все на себе. Чи не має бути так, що все важке в нашому житті — це його справа? Такий погляд, на мою думку, трохи хлопчакуватий, але хіба це така вже велика хиба?

На прощання тоді у Варшаві сказав він мені:

— Все залиш мені. Будь тільки вірна нашому коханню, а все інше беру я на себе.

Хіба це не прекрасно сказано? Він не вимагає егоїстично, як більшість чоловіків, щоб я зберегла вірність йому ("я", "мені", "мене"…). Він лише сказав: будь вірна нашому коханню, а в цьому все — і він, і я.

Другого дня після приїзду з Варшави заходжу до Пястів. Тут нічого не змінилося. Марильчина справа теж не посунулася вперед. Зі слів Марилі виходить, що вона вже переконала себе в тому, що її одруження з Янеком — річ безнадійна. Він не може (зрештою, так само, як і вона)

нічого зробити для того, щоб вони могли побратися. Тут тільки одна сила може все вирішити: гроші, і то неабиякі, але досить-таки великі.

— Він може, — каже Мариля з таким виразом в очах, що робить її набагато старшою, по-новому досвідченою людиною, — він може… єдине, що він може, — це вмерти, і тоді його поховають з музикою коштом держави.

А все ж таки: яка розв'язка? "Яка розв'язка? — питають мої очі тоді, коли уста намагаються тактовно мовчати. — А все ж таки як вам бути?"

Я бачу, що Мариля воліла б не відповідати на це запитання, але не може. Ми ж не просто товаришки, ми ж подруги!

— Розійтись, — каже Мариля собі чи мені, — неможливо. Не знаю. Звідки можу знати? Може, колись і це буде можливим, але поки що це ні для нього, ні для мене неможливо. І от ми вирішили до кінця життя не одружуватися ні з ким іншим. Мартухо, — пильно дивиться вона на мене, — як ти гадаєш, додержить він свого слова?

Мені здається, що якби в самої Марилі була стопроцентна певність щодо вірності Янека, то вона не питала б мене про це. Так мені здається…

Але що я можу відповісти на таке запитання? Сказати щиро, мені чомусь не віриться, щоб це кохання (маю головне на думці Янека) витримало таке випробування.

Мені спадає на думку, що якби мій Казимир був на місці Янека, то він обов'язково знайшов би якийсь вихід із становища! Будьте певні! Не нівечив би він свого і коханої життя, навіть якби мав за свою зухвалість тюрмою заплатити.

От у чому різниця між мною і Марилькою. Я маю віру у Казимира, може, навіть щось більше, ніж віру, бо переконана, що він в ім'я нашої любові ладен піти на будь-який риск, а Мариля не має цього переконання.

Воно справді, дивлячись на таку акуратненьку, пахучу, чистеньку, як дівчинка з пансіонату, цяцю, як Янек, дуже важко викресати в собі ту віру…

Якимись іншими, з одного боку — більш сторожкими, а з другого — більш поблажливими, очима придивляюсь до сімейного життя Пястів.

Адже тут колись має бути мій дім якщо не в прямому, то в переносному значенні цього слова. Адже їх батько має бути моїм батьком, мати їхня — моєю матір'ю. Щиро кажучи, чогось мені більше подобається батько, ніж мати. Він, щоправда, маломовний і на перший погляд наче непривітний (зрештою, всі маломовні справляють спершу таке враження), але мені здається, що в нього не тільки розуму більше, але й серце якось ширше почуває.

Саме ширше. Мені здається, що він спроможний і чуже горе відчути, і на своїх дітей іноді подивитись безсторонніми, критичними очима, тоді як мама (от невісточка — вже за критику свекрів взялась!)… добре Казик сказав про неї: це справжня квочка, яка поза своїми писклятами світу божого не бачить.

Чи повинна я сказати Пястам, що Казик уже не в Леопольда, чи не повинна? З цією думкою лягаю спати, з нею і встаю. Звичайно, якби в мене була таки зовсім чиста совість, то я ані на мить не вагалася б…

Сказати правду, то я таки найбільше боюсь своєї майбутньої свекрухи. Що вона подумає про мене?

Вдала, мовляв, з себе великодушну, вибралась до Варшави, щоб рятувати Марильку… і сама впала в кабалу. Ні, вона ще не так скаже! Скаже: хотіла буцімто допомогти приятельці, а тим часом сама зловила хлопця.

Хіба ви не знаєте матерів? Їх синів завжди хтось "ловить"…

І що ви скажете, не пішла-таки з цією справою ні до Марильки (навіщо ятрити її серце моїми добрими намірами, коли з них і так нічого не вийшло?), ні до матері, а до батька.

Вибрала таку хвилину, коли він сам був у садочку. Розказала я йому все, як було до… ну, це вже ясно… до того моменту, коли мене Казимир на вокзал відводив.

— Слава богу, — відповів батько коротко, і в цій короткій відповіді було все: і гордість за сина, що він такий, а не інакший, і задоволення, що сталося так, як сталося.

Я вже подалась до хвіртки, як мій майбутній свекор гукнув мене. Я побігла до нього.

— Слухай, сороко (від дитинства любив він так мене називати), з того, що ти тут мені наторохтіла, бачу я, що… з тебе… порядний хлоп. От шкода… — всміхнувся він вусом і дав мені знак рукою, що можу вже йти, бо вже нічого більше він не скаже.

Він не скаже, але я здогадуюсь: от шкода, сороко, що такий, як наш, час лежить між вами.

Він з таким щирим жалем видобув з себе оте "шкода", що мене якесь чудове тепло пройняло наскрізь. Мені так хотілось повернутись, припасти йому, як батькові, до грудей і признатися тихесенько, що ніякої тут "шкоди" немає.

Але я вчасно стримала себе. Не треба! Приїде Казик, і тоді все з'ясується.

* * *

Та ось приїхав Казимир (чи не вважаєте, що тому височенному, широкоплечому, широкогрудому парубкові не годиться вже Казиком бути?), а на нашому небі замість на погоду почалось на бурю з градом заноситися.

Насамперед моя майбутня свекруха відхоріла, так, дослівно відхоріла повернення сина додому. Еге ж! Старий Пяст мусив аж лікаря привести, так погано було в неї з серцем.

Тільки заспокоїлась трохи, черговий удар спав на її голову: Казимир не захотів в ужендніки[7] йти, а вирішив працювати десь звичайним робітником.

Я-то знаю, чого йому так хочеться серед робітників працювати, але стара Пястова, яка не передчуває нічого, просто розум втрачає від того, що та проклята Варшава їй дитину вкрала.

Здається, що мій свекор має з того свою невинну зловтіху, бо якось чула я, як він сказав дружині:

— Сама ти, небого, вирядила дитину до Варшави…

Стало на тому, що старий Пяст влаштував Казимира у друкарні, де він сам працює. Маму їм вдалося заспокоїти тим, що друкарі залічуються до інтелігентних фахів, мало не до урядничого стану, і їй нема чого занадто переживати за сина.

Поки відбувалися оці, так би мовити, вступні непорозуміння, ми з Казимиром майже не бачились. Точніше сказати — не говорили між

собою, бо, живучи в такому безпосередньому сусідстві, годі було не бачитись по кілька разів на день.

Але відколи я стала себе почувати Казимировою нареченою, стала я рідше й у Пястів бувати. З'явилася в мене якась чи то несміливість, чи то непевність себе. У всякому разі, не почувала вже себе в цьому домі так вільно, як колись.

Так от, одного вечора бігла я звідкись (гай, гай, в мене починає виявлятись та сама хвороба, що була колись у Марильки: то стаю занадто рухлива, то знову якась солодка сонливість надходить на мене) і… просто вбігла в обійми Казимира. Їй-бо!

Сутеніло вже. І те літо якось минуло не знати коли й де. Ще недавно ми загоряли з Марилькою на березі Бистриці, а вже бабине літо снується в повітрі.

Я це кажу до того, що о шостій годині вже зовсім вечоріє. Ага, як то було? Отож біжу я з гори Медової і не бачу, що на розі нашої вулиці причаївся Казимир.

Отямлююсь тільки тоді, коли якась нечиста сила хватає мене за плечі, мов кліщами. Тільки з запаху друкарської фарби догадалася я, що напасником є мій наречений. Зробивши це відкриття, я вже сама пригорнулась до нього і добровільно віддала йому свої уста.

Від того ранку, як ми стояли посеред поля за Варшавою, я вперше знову опинилась в його обіймах. Оце вперше після такого довгого для закоханого серця часу знову відчувала гарячі уста на моїх устах, чула його подих, стукіт його вірного серця, яке сіпалось під блузою, як шалене.

— Відтепер запах друкарської фарби буде мені миліший за найкращі парфуми, — сміюсь, щаслива.

Чи я сказала щось незвичайне? Чого це мій хлопець так нагло споважнів, тільки рука його пригорнула мене міцніше до себе?

— Мартусь, — шепнув він якимсь побожним голосом, немов ми з ним у храмі, а не під голим небом біля паркана Завайків, — чи знаєш, що ти сказала?

— Я сказала, що відтепер любитиму запах друкарської фарби більш за всі запахи… І що з того?

— Ех, дзевчяно моя, — вихоплюється в Казимира його материнською, польською мовою, хоча звичайно розмовляємо ми по-українському; мабуть, з самої глибини серця пішов той вигук, — ти моя, ти… Як же ж люблю я тебе за те, що ти саме така, а не інша! Іншій на твоєму місці смерділа б не тільки друкарська фарба, але й моя блуза, просочена потом… А ти… а тобі…

Мій хлопчисько так розхвилювався, що не в силі був по-людському речення склеїти.

Не знаю (таких речей ніколи не можна про себе знати, адже так?), чи справді в мене є щось, що відрізняє мене від інших дівчат. Але, в усякому разі, це дуже приємно почути з уст коханого, що ти в його очах виняткова.

— Слухай, дівчинко, — каже мені Казимир тоном, наче він був бозна на скільки старший від мене. — Держись, бо завтра-позавтра в нашій сім'ї вибухне бомба. Хай уже врешті твої знають, що по їх дочку не приїде королевич, а вкраде її в них простий робоцяж, а мої хай теж звикають до тебе, як до синової.

— Ой Казик, я так боюсь…

— Чого ти боїшся? — І він тиче мені перед очі мускули своєї правиці. — Доки ця рука діє, будь спокійна!

Це чванькувато трохи, правда? Але що вдієш, коли всі хлопці в тому віці люблять удавати з себе героїв. Я це помічала не раз по моєму братові, хоч він куди молодший за Казимира, та по братах моїх товаришок.

Але навіть у цій посполитій чванькуватості, назвімо її вже так, є якесь глибше зерно, якась безперечна внутрішня правда, що примушує вірити і Казимирові, і його мускулам!

Не знаю, що Казимир говорив моїм батькам і що вони йому відповідали, бо мене тоді якраз у хаті не було. Мама послала мене того дня знімати квасолю з тичок на городі. Я можу розказувати тільки з того моменту, як батько мене до хати покликав. Я відразу помітила в голосі батька якусь зміну. Якимось занадто глухим видався мені його звук.

Приходжу до хати і застаю таку картину: посеред хати стоїть Казимир. Хоч би вже прибрав якусь скромну позу, а то, як навмисне, розчепірився, як на ходулях. Високий, кремезний, він, здавалось, весь світ заслонив собою. Коло вікна стоїть моя мама (чому вона стоїть?), а тато ходить з кутка в куток.

"Держись", — повторюю собі в думці слова Казимира, як гасло перед боєм.

"Засідання" відкриває батько...

— Чи це правда, Марто, (ох, вже навіть не Мартусю, — біда!), що ти потай від нас заручилася з Казимиром?

В цю хвилину відчиняються двері з кухні і всувається (ох, яка ж цікава!) пика мого брата. Щастя, що батько гостро наказав йому вийти надвір.

"Ага, — подумала я, — справа при замкнених дверях!" — і якийсь дурнуватий сміх охопив мене.

— Правда, — відповідаю, як мені здається, ні занадто покірно, ні занадто зухвало.

— А ти… як оце ви, — звертається батько і до Казимира, — вирішили справу? Ви ж обоє добре знаєте, хто ви такі… Вам же відомо, які існують тепер загострення… Подумайте, на що ви наважились… Як же ви уявляєте собі серед цих умов своє сімейне життя? Хто з вас має зректися усталених традицій для вашого сімейного щастя? Ти, Марто, ні в якому разі не смієш зробити цього! Бо тоді ти не дочка мені. А якщо поступиться Казимир в тій справі, то він, — це теж тобі відверто скажу, — втратить в моїх очах всяку повагу. Я перестану його шанувати, а з ним і тебе, Марто, як жінку перевертня. І ще одне… Для тебе мій інспектор старається влаштувати посаду в залізничній конторі, яка дасть тобі матеріальну незалежність. Ти знаєш, що тепер заміжніх жінок звільняють з посади. Тому я тобі раджу добре, таки добре призадуматися над тим, що краще: незалежне становище державної уряднички, а з ним, як сама знаєш, відповідна життєва стежка, або життя коло звичайнісінького робітника, а з ним і всі ті гаразди, що їх мають тепер робітники у Польщі.

Чи батькові слова викликали вагання в мені? Не знаю.

Я була така приголомшена, що буквально світу божого не бачила. Жовті плями мигали мені перед очима, і це теж в якійсь мірі перешкоджало мені зібрати свої думки. А втім, я відчула гостро, як укол голки, погляд Казимира на собі. Я повернула очі в його бік, а він підборіддям (воно в нього різко окреслене, вольове) вказав мені на

вікно. Я глянула через вікно і в першій хвилині не помітила нічого гідного уваги. Але нарешті! Перед нашими вікнами росла молоденька груша. Тепер я зрозуміла його:

"Як цьому дереву рости, так нашому коханню бути".

— Я вже вирішила, — сказала я батькові і, немов на підтвердження своїх слів, стала поруч Казимира. Він узяв мене за руку, і я відчула, що ми в ту хвилину стаємо нареченими не тільки перед богом, але й перед людьми.

Мушу зі смутком признатися, що я уявляла собі цей момент в моєму житті трохи інакше.

Настрій, що оповив нашу кімнату, скоріше підходив би під похоронний, ніж під весільний обряд.

Я сама відчувала глибоку прикрість від батькової непримиренності. Мене не залишала думка, наче хтось тоненьку голку весь час встромляв все глибше в мій мозок: невже не можна кохати поляка без того, щоб не втрачати при цьому свою національну гідність?

Мої думки, мов антеною, перехопив мій наречений: не випускаючи моєї руки з своєї долоні, він звернувся до мого батька:

— Можу сказати вам на втіху тільки те, що вам не доведеться ані зрікатися своєї дочки, ані перестати її поважати, як жінку ренегата. Можу вас запевнити, що ваша дочка залишиться й далі українкою так, як і я поляком, а разом ми створимо, в цьому теж можу вас запевнити, щасливе подружжя. Чи не так, Мартусю?

— А твої діти? — з цими словами вбігає в кімнату захекана, з розвіяним на вітрі волоссям Казимирова мама.

Це сталося так несподівано, так навіть якось театрально, що мене охоплює підозра, що вона, певно, пішла назирцем за Казимиром і підслухувала під нашими дверима.

Поява моєї майбутньої свекрухи серед нашого гурту вносить велике замішання. Я бачу, як ніяково починає почувати себе мій батько. Передчуваю, що він боїться підозріння — мовляв, Кравчики заманили хлопця до себе і тут обробляють його. Мама теж починає, по-моєму, зовсім зайво, виправдовуватись перед Пястовою, що факт заручин молодих для неї в тій самій мірі несподіваний, як і для Пястової.

Один тільки Казимир, мій богатир синьоокий, тримається преспокійно, і це теж якось особливо відрізняє його від решти присутніх тут.

— А діти, — звертається Казимирова мати виключно до нього, наче тільки вони двоє були в кімнаті, — хто будуть вони? Де ти їх хрестити будеш? У костьолі? Чи, може, на ганьбу і сміх усього нашого народу, потягнеш їх до церкви? Добре, як будуть в тебе сини, — вони за законом будуть поляками, а як бог на кару обдарує тебе ще й дочками? Що ж, ти з них українок поробиш, щоб потім, так як у Кривокульських, брат на сестру з ножем кидався? Я, твоя мама, скажу тобі тільки те, що я… волію бачити твою дитину мертву на катафалку, ніж охрещену в церкві.

Я добре знаю, що ці слова могла вимовити тільки людина під час великого збудження, коли сама не усвідомлює того, що каже, проте мені аж моторошно стало від них.

Можливо, що навіть моя рука, яку держав Казимир, похолола, бо він чогось міцно стиснув мені пальці.

Бідна ти, бідна моя крихітко ненароджена! Ти ще на світ не викололась, а тебе вже прокляли, і то ще хто? Твоя рідна бабуся, яка

повинна радіти тобою і любити тебе. Як же ми з тобою, моя дитино, проб'ємо цю темну стіну релігійних забобонів?

— Мамо, — гнівно обізвався Казимир, — чи мама думає про те, що вона говорить? Не журіться, — посилкувався він розрядити атмосферу, — наші діти не будуть хрещені ні в костьолі, ні в церкві…

— Як же ж? — аж кинулась його мама. — Нехристами будуть рости?

— Ні, — спокійно відказав Казимир, — вони просто будуть реєстровані у… — тут він вимовив якесь слово, що його ніхто з нас не зрозумів. Ген пізніше довідалася я, що означає слово "загс".

— Де? Де? — не зрозуміла, про що йдеться, Казимирова мама.

Вона збиралася йти. Казимирові годилось вийти разом з нею. Він так і зробив. На прощання поцілував мене при моїх батьках і своїй матері в чоло.

Аж тепер охопив мене страх перед моїми батьками. Доки Казимир стояв тут, дужий і певний себе, я почувала себе у цілковитій безпеці. А тепер, пробачте за заяложене порівняння, нагадувала собою човник серед моря під бурю. Я почувала себе винною, хоч і не могла дошукатися справжньої вини за собою. Я не сміла очей звести на батька і матір. Хвилину панувала в нашій кімнаті вбивча мовчанка. Нарешті перервав її тато.

— Так, — сказав він, наче у відповідь своїм думкам, — всього я міг сподіватися в житті, тільки не того, що матиму зятя поляка. Дочекався я, доню моя, подяки від тебе…

Ці слова були сказані з таким глибоким смутком, стільки батьківського докору було в них, що мої нерви не витримали і я розридалась.

Тоді мама підійшла до мене і ніжно пригорнула до себе.

— Не плач, — витерла мені своєю спрацьованою долонею очі, — я теж воліла б, щоб він був свій (боженьку, так начебто Казимир був чужий!), але коли така твоя доля, то я від серця бажаю тобі і йому всього найкращого, всього того, що може побажати мати дитині.

Оці мамині слова були найкращою для мене нагородою за сумне свято моїх заручин. Хоч батько Казимира теж гарно привітав мене. Поцілувавши мене в обидві щоки, він відвів мене до своєї кімнати, так званої малої, і тут побожно подав мені перстень з великим смарагдом. Мені відразу впало у вічі, що перстень той якоїсь несучасної, немодної форми. Батько надів мені перстень на середній палець, бо на підмізинний був він завеликий, і сказав:

— Цей перстень подарував моєму батькові-повстанцеві ще в шістдесят третьому році за якусь велику послугу один російський революціонер… Носи цей перстень на здоров'я і своєму старшому синові передай у спадок.

Я вийшла від батька з історичним перснем на пальці. Не знаю, яке життя мали ті, хто раніш носив його, знаю тільки те, що для мене не був ласкавий той перстень. Я тішилась ним тільки доти, доки не вийшла між люди.

Перша запримітила його на моєму пальці моя товаришка з шкільної лави Оксана Максимович.

Її батько мав великий магазин з колоніальними товарами, і вона кінчала торговельно-промислову школу для того тільки, щоб бути більш корисною у власному інтересі (в нас усяке підприємство колись так і звали "інтересом").

— Ти що, заручилась? — спитала мене з іронією. Мабуть, надто вже неправдоподібним в її очах фактом була ця можливість.

Здається мені, що якби вона була запитала мене про цю подію іншим, більш товариським тоном, то я, можливо, була б і не призналась їй про свої заручини. Не люблю (тепер і я Марильку стала розуміти) розголошувати, чи, як каже моя матуся, "вибубнювати", свої інтимні, сердечні справи. Але в тому запитанні Оксани було стільки глуму, стільки насміху багатої панни на відданні, що в мене просто вскочив чорт з рогами. "Ах, — подумала я собі при тому щось дуже погане про Оксану, — то ти гадаєш, що як у твого батька дві кам'яниці і торба золота, то тільки ти маєш право заміж іти? Чи тобі здається, ти… ти… що я маю старою дівкою сивіти тому, що батько не може до мене злотих додати?"

Хоча з другого боку… В ті роки (тридцять сьомий — тридцять восьмий) майже ніхто не одружувався. Робітники і трудова інтелігенція ходили безробітні або були під загрозою втрати тієї роботи, яку мали.

Колись, розповідають наші бабуні, дівчата та їхні матері різними штуками ловили женихів, а тепер жених — то вже просто лютий ворог. Матері так і міркують: зараз маю на утриманні одне, тобто свою дочку, а як одружу її, то матиму на своїй шиї трьох, тобто дочку, зятя і невдовзі внука… І тому коли хтось женився чи виходив заміж, то подія та викликала цілу сенсацію у місті. Звичайно безробітний хлопець міг одружитися тільки з дівчиною, яка щось мала.

Зрозуміло, що коли так дивитись на справу, то першість щодо виходу заміж мала Оксана, а не я.

А тут, як на зло цій зарозумілій багатій дочці, я заручилась. Я і собі на манір Оксани відкинула згорда голову назад і сказала визивно:

— Еге ж… заручилася…

— Справді? — спитала мене з недовір'ям, але вже чогось сердито.

— Справді!

— Дай слово честі, що кажеш правду, — аж здригнулась чомусь вона.

А мені що? Хочеш слова честі, маєш слово честі:

— Слово честі!

Я думала, що цим вже спекаюсь її, але куди там! Доти мене нудила, доти не відставала від мене, доки я їй не сказала, як звати мого нареченого.

— Казимир Пяст? Таж він… Хіба не хочеш тим сказати, що він… що ти… за поляка заміж йдеш?

— Так, — відповіла я, думаючи тільки про одне, що зробив би в такому випадку Казимир, — він поляк, але він не шовініст! Він…

Але Оксана вже не слухала мене. Стуливши вуста, вона — чесна, чиста, горда, мало не героїня — залишила мене серед вулиці, кинувши мені на прощання тільки одне слівце:

— Бойкотую!

Я на хвильку наче розгубилась. Як? За що бойкот? Мені дуже було неприємно і до сліз досадно. Мене образили так, як ще досі ніхто не наважувався. За віщо?

Але вже у черговій хвилині врівноважився мій розум, і розсудливі думки припливли до нього:

"Ах ти, стерво багатійське (тепер я вже не розбиралася в словах), та твій батько навіть крамниці під власним прізвищем не держить, та ти сама, стоячи за прилавком, кожну польську панюсю низьким "цалуєм рончки" вітаєш… І ти… ти… ще почуваєш моральне право бойкотувати мене?"

Ах, як же ж я жаліла, що щось затьмарило мені розум і я оцих своїх міркувань не вилила їй з місця на голову!

Пропало!

Я потішала себе тим, що мене не дуже-то цікавить думка цієї купецької дочки. Хіба в мене немає кращих приятельок за неї?

Про цю пригоду не розказала я навіть удома. Не треба, міркувала я, доливати оливи до вогню і додавати батькові козирів до його карт проти мене. Але Казимирові не могла я не розповісти про все. Він вислухав мене з насупленими бровами, а потім пригорнув міцно до серця і сказав твердо:

— Я ж тобі казав: держись! Тут не йдеться тільки про тебе і про мене, тільки про наше кохання. Не це найважливіше…

— Як? — шепнула я вражена і відчула, як мене кольнуло щось у самій середині серця. — Наше кохання не є найважливішим? А що в такому разі те… важливе?

Попестив мене по щоці, як дитину:

— Ех, Мартусь, Мартусь! Ти зробила такі жалісні очі, коли я сказав, що наше кохання — це не найважливіше… Я боюсь, що ти мене погано зрозуміла. Я хотів тим сказати, що ми двоє, як пара, — чи ти не відчуваєш цього? — творимо революцію у поглядах і світовідчуванні нашого оточення. Воно і добре. Так треба. Хай ми з тобою будемо ті

перші… ті відважніші… Хай нас бойкотують… але ж ми — чоло вгору, моя маленька! — розчищаємо шлях у гущі національного шовінізму і релігійного фанатизму. Нічого, дівчинко! Ми перед цілим світом покажемо, що в деяких випадках шлях від серця поляка до серця українки може бути коротший, незрівнянно коротший, — і він зазирнув мені у вічі, — ніж та відстань, що відділяє Марту Кравчик від панни Оксани Максимович.

А тепер скажіть мені, чи можна такого не любити? Він завжди вміє все якось так пояснити, під якимось таким кутом глянути на справу, так всюди застосувати свої погляди, що світ на очах міняється, що, відверто сказати, самого себе не впізнаєш.

Але все воно добре, як він при мені. А як лишаюсь сама, то знову стаю трохи полохливою і — як би це сказати? — тією давньою Мартою з тисячею забобонів у душі.

Оце недавно пішла я до театру. Мала йти зі мною матуся, але до неї несподівано прийшли гості, і я (правду кажучи, ще й трохи тому, що не зовсім добре почуваю себе в товаристві старих) пішла сама. Сказала Пястам, щоб Казимир, як повернеться з роботи, вийшов мені назустріч.

Через отих несподіваних маминих гостей я трохи спізнилась. Увійшла в зал, коли на сцені йшла вже вистава. Щоб не зробити зайвого шуму, я навшпиньках пройшла до першого ряду крісел і сіла на першому вільному місці.

Коли очі мої освоїлись трохи з півтемрявою залу, помітила я, що попала непогано. В тому самому ряду сиділи мої подружки із спортивного товариства "Стріла". Я не витримала і ще під час дії почала подавати їм знаки — мовляв, дивіться, хто біля вас. Але вони чи справді були так зайняті тим, що на сцені діялось, чи не впізнали мене, — досить того, що поводились так, як… саме і повинні поводитися люди у театрі під час гри на сцені.

Коли впала завіса і засяяло світло, я хотіла розсміятись з їх недогадливості, але усмішка, що з'явилась в мене на обличчі, так і застигла на ньому.

Мої подружки, було їх аж три, подивились на мене чужими, здивованими очима, неначе вперше мене бачили і, як на команду, повідвертали очі у протилежний бік.

Я зрозуміла все...

Я встала, відшукала своє місце і впала в крісло, як у труну. Такий був у мене настрій того вечора!

Ці дівчата, що відвернулись від мене, — то не такі, як Оксана Максимович! О ні! То були мої подружки із спортивного товариства, з якими мене зв'язували спільні прогулянки, спільні перемоги, і поразки на спортивному майданчику, і ночі, проведені просто неба, і ватри у лісі — одне слово, все найкраще, чим може бути прикрашена юність людини.

І тому я не могла сказати собі з легким серцем: відвернись від них так, як вони від тебе, бо це до якоїсь міри означало б і... відвернутись від себе самої.

Я навіть не могла сказати, що ті дівчата вже зовсім не мають рації. Кожна з них, справді, кожна з них на прикладі своєї сім'ї мала право говорити про те, "що поляки в Галичині гноблять і винищують українців". Але хіба ж можна так узагальнювати? Хіба всі поляки гноблять? Хіба можна ототожнювати кліку, що стоїть при кермі держави, з усім польським народом?

Цим разом я не поскаржилась Казимирові. Вирішила терпіти і триматись власними силами.

— Чого ти така сумна? — спитав мене по дорозі Казимир. — Невже ж ця дурна комедійка так засмутила тебе? — Він жартував, несвідомий того болю, що давив мені серце. Що могла я робити? Постановила собі якнайменше показуватися між люди.

Не хочу й згадувати про те, що Казик мусив від своїх перенести. Він, мабуть, як і я, одне говорив мені, а інше замовчував, але й того, в чому признавався, було досить...

Незважаючи на те, що його теперішнє товариство складалося переважно з робітників, але і тут у цьому відношенні ще далеко не все було гаразд. Казимира не так хвилює той факт, що сторонні втручаються до його особистих справ, як те, що навіть у цьому середовищі, що повинне бути чисте, за його словами, як дистильована вода, трапляється ще коріння шовінізму.

— Найбільше болить мені за те, — гарячиться іноді він, — що той шовінізм не виростає в них органічно, а штучно прищеплений їм... Ой Мартусь, працювати треба нам, працювати...

Правда, мали ми й докази протилежного ставлення до нас. От, наприклад, з нагоди наших заручин одержала я від групи товаришів і товаришок Казимира колосальний торт (де вони його випекли такого?) з написом трьома мовами — польською, українською і єврейською: "Многая літа". Щодо єврейського напису, то це я вже сама догадуюсь, що він мав означати те саме, що і перші два.

Цей наївний, треба визнати, доказ людської прихильності дуже розчулив мене. Був це мов ясний промінчик у вогкім льохові, бо поза тим було мені дуже й дуже важко. Я почувала себе, як зачумлена.

Після випадку у театрі я перестала і в клубі нашому бувати, побоюючись, щоб там не натрапити на чергову неприємність. Я помітила, що мої вчорашні товариші, зустрівши мене випадково на

вулиці, не дуже охоче віталися зі мною. Був і такий випадок, коли один з хлопців удав, що не пізнає мене.

Я ніколи не припускала, що аж такою дорогою ціною доведеться мені сплачувати своє кохання. Бували хвилини, що мені спадало на думку кинути дім, Казика, товаришів — тих, що мене не впізнавали, і податися кудись світ за очі. Але куди? З чим?

Навіть пожалітись у своєму горі мені не було кому. Матуся? Ні… Незважаючи на всю її доброту і любов до мене, я не могла підійти до неї з цим своїм болем, бо я заздалегідь знала її відповідь:

— Маєш те, що хотіла. Сама закинула собі хрест на плечі, а тепер неси його.

Так, сама собі закинула хрест на плечі, спробую і сама нести його!

Я попросила батька, щоб він ублагав свого інспектора не давати мені обіцяну посаду в Станіславі. Хай буде найглухіший закуток, аби тільки не Станіслав. Ми нарешті так умовились з Казимиром, що візьмемо у Станіславі шлюб (ох, то ще розмов буде, де нам шлюб брати, — в церкві чи в костьолі!) і я нишком виїду на посаду на свої дівочі документи. Просто приховаю факт, що я одружена. Працюватиму десь у провінції, а Казимир приїжджатиме до мене на неділю, а може, згодом і сам переїде туди на роботу.

Казик, цей Казик ніколи не втрачає доброго настрою і віри в краще майбутнє. Іноді тільки навіть його до живого зачепить та чи інша несправедливість, і тоді він уже безпардонно розсипається.

— Ти подумай, — аж кипить він, — що за дикість! Ми будемо жити в одному містечку, я буду вдень і вночі бувати в тебе, тобі пришиють мене, як коханця, і… наша ультраморальна громадськість вважатиме, що все в порядку. Непорядок почнеться з того моменту, як наші опікуни

довідаються, що той, кого вони мали за твого коханця, це твій законний чоловік!

— Держись, — у свою чергу кажу я йому, — держись, козаче, отаманом будеш!

Єдиний дім, де я можу тепер бувати без того, щоб не наражатися на неприємності чи на якийсь несподіваний бойкот, — це дім Пястів. Хоч і тут, чесно мушу визнати, не всі однаково ставляться до мене. Старша сестра Казика і Марильки, Урсуля, недвозначно заявляє, що вона свою майбутню братову більше любила б, якби та майбутня братова була полька.

Що мені робити? Спольщитися не можу, бо тоді вийде, як каже наш народ, ні пес, ні видра.

Вчора, еге ж, учора пополудні заходжу я до Пястів і ще знадвору чую піднесений голос Урсулі. Зразу було в мене таке враження, що вона переповідає чиїсь слова і той крик в неї такий високий тому, що театралізований, але я заходжу до кімнати, а крик не припиняється. Побачивши мене, Урсуля з червоної за одну мить, так, за одну мить, стала як стіна білою. Передбачаючи якусь нову напасть, я підсвідомо, інстинктом загнаного звіряти, оглянулась за Казиком. Його не було. Я була тут сама-одна, як палець. Хоч, правда, був ще батько, але він був затихий, щоб протиставитися їм, тобто матері і Урсулі.

Ніхто не відповів мені на привітання, тільки Урсуля з блискавками в очах відразу наскочила на мене:

— Тішся! Тішся! Радій! Твої вбили сьогодні вранці куратора Єлінського…

Я остовпіла: які мої? Ради бога, при чому тут я? Я так і перепитала її. Вона аж підстрибнула:

— Та чого ти дурника з себе вдаєш? Як-то не знаєш, які твої? А скільки гатунків вас є?.. Для мене, так, для мене ви всі на одне копито…

— Дочко, — відгукнувся батько, аж мені дивно стало, що в нього знайшлося стільки відваги, — ти не забувай, що минулого тижня в Тернополі судили сімнадцять українських селянських хлопців за комунізм…

— Хай тато мені не говорить, бо тато мене все одно не переконає…

Батько послав мені розуміючий погляд, я йому відповіла з вдячністю тим самим.

"Ось тобі ще один зразок національного дикунства", — подумала я.

Скоро до хати ввійшов Казик. Він теж звідкись приніс цю новину, що через радіо встигла вже всю Польщу облетіти.

— І що ти? І що ти на це? — накинулась на нього Урсуля. Він теж тільки знизав плечима:

— Я на те скажу ось що: вартий Пац палаца, а палац Паца! Будь певна, що якби змінились обставини, то…

— Мовчи! Мовчи!.. Марто! — звернулась Урсуля до мене. — Марто, скажи хоч ти йому! Ти жінка, і ти повинна розуміти, що не може бути щастя там, де стільки сліз!

Я й слова не відповіла, тільки вийшла з хати, твердо вирішивши, що нога моя більше туди не ступить. Я почала вже морально не витримувати. Мене мучила думка, що вийде з того, коли ми з Казимиром таки поставимо на своєму і, всупереч своїм і чужим, одружимось? Будемо жити, як зачумлені, ізольовані, приречені на презирство і глум

тих, що колись нашими друзями вважались… Єдина ще надія була на те, що ми зможемо виїхати з Станіслава, якщо я одержу обіцяну посаду.

Удома в нас застала я не кращий настрій. Вся моя сім'я була в жалобі, але не за куратором Єлінським, а за тими двома хлопцями, яких впіймали на гарячому і яких, неважко було догадатися, чекала шибениця.

Я ввійшла в хату, і до мене ніхто словом не озвався. Батько тільки подивився таким поглядом, що я відчула холод на піднебінні. Брат мій, отой підліток, буцімто чогось шукаючи у шафі, навмисне так штовхнув мене, що я захиталась і з розгону так ударилась головою об раму вікна, аж жовто-чорні плями закрутилися мені перед очима.

"Починається", — подумала я.

Так і було.

Після вечері батько покликав мене до другої кімнати, а братові наказав вийти з хати. Його мова була коротка:

— Марто! Так далі бути не може. Від твоїх заручин у нас в хаті настрій, як при тяжкохворому. Мама… з остраху, щоб їй хтось не ткнув у вічі тобою… перестала між людьми бувати… а ті, що заходять до неї… то тільки на те, щоб шпигнути її яким слівцем. Вона дуже переживає. Ти придивись до неї. За цей короткий час мама зовсім посивіла. Пясти, зокрема Пястова, теж тобі не раді… Тепер… як почнеться процес тих хлопців, що вбили куратора… тобі не залишиться нічого іншого, як… або з Казимиром розірвати, або з міста виїхати… Інакше не можна.

— Так, інакше не можна, — машинально повторила я за батьком.

— Ти розумієш, — сказав батько, — що можеш нас наразити на те, що нам шибки повибивають, коли не гірше щось... Отже, що ти вибираєш? — спитав мене батько.

Прикро, дуже прикро в цьому признатися, але таке мала я тоді враження, що то не батько був переді мною, а якийсь суворий, невблаганний суддя.

— Татку, — аж зойкнула я, — як ви можете вимагати від мене чогось такого? Ви ж — тато мій! Чому ви не хочете розуміти мене? А ваше серце, тату?

Сльози підступили мені до горлянки і здавили її так, що я більше слова не могла вимовити.

Можливо, що батькові теж зробилось жаль мене, але він був надто гнівний, щоб підійти до мене і бодай свою руку покласти на моє плече. Він спромігся тільки, правда зовсім іншим вже голосом, сказати мені:

— Не плач! Піду ще сьогодні до свого інспектора і нагадаю йому про його обіцянку, а тоді щасливої тобі дороги! Їдь собі куди тебе доля несе!..

Він не вимовив тих слів, але вони повисли в повітрі: "І не вертайся більше до нас".

Зустрівшись з Казимиром (тепер наші зустрічі знову набрали таємного характеру; здавалось, ми крали їх у долі), я розповіла йому про свою розмову з батьком. На мій превеликий подив, Казимир, замість обвинувачувати мого батька, більше половину вини взяв на себе.

— Я тут, може, найбільше винний, — сказав він. — Чому досі не ввів я тебе у наше, робітниче товариство? Я не кажу, що серед наших робітників з цього погляду ідеальні відносини, але я певний, що там

знайшла б ти друзів, які не тільки співчували б тобі, але й полюбили б тебе… А крім того… До біса! — вдарив себе по стегнах. — Ти ж майже нічого не знаєш… Бачиш… коли б тобі були відомі деякі речі, то ти мала б більше віри у себе саму… Ти б розуміла, що ми з тобою не двоє божевільних, що задумали боротися з вітряками… Почекай, дівчинко! Я мушу завтра виїхати в організаційних справах до Львова і ще кудись, а як повернусь звідти, тоді вже серйозно займусь твоєю політичною освітою… Так довше не може бути, щоб ти мені такою дичкою росла…

Ой, який невчасний був тепер цей від'їзд Казимира! Я мов передчувала, що як він виїде тепер, то зі мною скоїться щось погане… Я була така знервована, що навіть зробила зауваження Казимирові в досить гострому тоні з приводу його організаційної праці серед робітників.

Кому, яку конкретну користь дає вона? Хто, власне, сьогодні в Польщі зважає на так званий робітничий рух? Може, від цього пацифікація припинилася? Ще й криваві розправи почалися! Хіба це не доказ, що уряд на всі їхні страйки зважає так само, як на торішній сніг?

Щойно кінчила я викидати з себе ці недобрі, продиктовані образою на власну долю слова, помітила відразу, що Казимир дивиться на мене преспокійними, навіть веселими очима.

— Вже все? — посміхнувся, немов я не знати що добре сказала. — Ти знаєш, чому я з такою цікавістю слухаю твої, пробач за слово, дурниці? Тому, що так, як ти тепер висловилась, думає і почуває середній, все одно український чи польський, буржуа… Так, Мартусь! Для них робітничий рух — це відокремлене явище, мало не політичний спорт групки одержимих, тоді як робітничий рух у нашому краї — це серйозне суспільне явище. Ти сказала, що на робітничі страйки уряд не відповідає пільгами, а, навпаки, ще більшими репресіями. Так і треба, так і повинно бути, моя дівчинко! Це тільки доказ нашої сили, а разом з тим і слабкості нашого противника. Звісно, поки що ми не добились великої реальної користі, сіле моральний капітал таки вже маємо за собою… Чи ти не

здаєш собі справу з того, дівчинко, що ми, робітники, впливаємо на так звану громадську думку, що ми самим своїм існуванням хай поволі, але дуже послідовно змінюємо світогляд не тільки нашого класу? Маю тут на думці селян і передових людей серед інтелігенції.

Безперечно, те, що говорив зараз Казимир, були дуже цікаві речі, але моя голова якраз в цей час була зайнята іншим. Я перебила його і розповіла про близьку можливість мого виїзду із Станіслава.

— Це може бути, — відповів мені Казимир по деякому роздуму, — але це мене не радує особливо. Чи не здається це тобі до деякої міри здачею без боротьби? Але коли ти так хочеш, то добре, їдь на ту посаду, а я поїду згодом за тобою. Не знаю лише, як довго затримають мене справи...

Другого дня, як тільки тато вийшов з хати, я почала нетерпляче чекати його повернення, хоча, згідно з розкладом їзди, його робота кінчалась аж завтра вранці. Тому я дуже здивувалась, коли побачила через вікно батька, який повертався додому, щось не більше як за годину після виходу з хати. Я лише глянула на нього через шибку і відразу гукнула маму:

— Мамо, тато хворий!

Тато йшов і ледве ноги тягнув за собою. Немов аж постарівся він за той короткий час.

Мама відразу припала до нього:

— Що сталося? Чому ти повернувся? Ти хворий?

Батько без слів опустився на стілець.

— Нічого мені… не бракує. А от ви держіться мужньо… Ми ж не перші і не останні…

— Що сталося? — кинулись ми з мамою до батька, бо його загадкові слова настрашили нас так, що ми не знали, що й думати.

Батько витер хустиною холодний піт на чолі.

— Я, — глибоко, на повні груди вдихнув він повітря і задержав видих. — Я… від сьогодні безробітний. Мене звільнили з посади… У зв'язку з тим убивством… звільнили з роботи всіх… українців…

— Мамо, хай мама не бере собі так до серця того, що сталося… Мамо, дасть бог одержу я посаду, — почала я, зовсім забувши про те, що батько сказав перед хвилиною.

Та батько посміхнувся гірко, нагадавши мені цим свої слова. Я відвернула очі від його обличчя.

— Як же ти одержиш посаду, коли інспектор, що її мав дати тобі… звільнив з роботи мене… старого колійника?

Мені перед очима в якихось зламаних, кривих образах почало мелькати, як на поганому екрані, наше майбутнє:

— Що тепер буде?

Я помітила, як мама пополотніла, і я, забувши про батька, припала до матері.

Ми ж не маємо ні грошей у банку, ні землі, навіть у найманій хаті живемо. Яким це буде тепер наше життя, коли ми досі жили від першого до першого, від одної татової платні до другої?

— От, бачиш, — чомусь знайшла мене собі мама, щоб вилити на мені свій біль, — твій тато такий самий робітник, як старий Пяст чи Казик, але їх… не бійся… їх не звільнять з роботи! Ось як виглядає у житті твоя рівність національностей!

— Жінко, — схопив тато маму за руку, — дай спокій! Не згадуй мені більше того хлопця! А вона, — показав він рукою на мене, — хай вибирає: або я і ти, або він!

— Тату! Мамо! — здається мені, що я навіть навколішки впала перед ними. — Мамо!

— Встань, — наказав мені батько, — і не роби комедій. Я кажу до тебе спокійно, тож і ти поводься так. Я свого слова назад не візьму. Вибирай: він або ми… Я можу піти воду на коромислі носити, можу найнятися вночі канали чистити, я все витерплю, все витримаю, тільки одне понад мої сили — в теперішні часи мати поляка в родині… Це неможливо… це просто… неможливо…

Я затулила долонями очі, бо мені здавалось, що так зможу краще думки зібрати разом.

Я кликала в думках Казимира. Пригадала докладно нашу останню розмову. Тепер я глибоко визнавала за ним рацію в тому, що він говорив про мою дикість. Я відчула, якою темною і неосвіченою людиною я є.

Я ж не могла знайти жодного аргументу проти тверджень мого батька, бо я досі справді стояла осторонь громадських справ. Мені чомусь здавалось, що Казимир говорить за нас обох. Так, тепер я зрозуміла свою і Казимирову помилку, але з цієї свідомості поки що було мені небагато користі.

Я навіть не зуміла сказати батькові, чому у Варшаві чи в інших чисто польських містах робітники були без роботи і жили по бараках за

містом, а в нашому Станіславі кожний перевертень міг одержати добре оплачувану посаду. Я передчувала, що тут одна з підступних ендецьких штучок, але в чому саме вона полягає, я не вміла досить переконливо пояснити.

Якби в тій хвилині був Казимир коло мене, то він, напевно, зумів би переконати моїх батьків, що вони не зовсім правильно оцінюють події, але я... я не почувала цієї сили в собі.

— Щось довго ти надумуєшся, дочко, — сказав ущипливо батько, і це мене глибоко вкололо, — чи так довго мусиш ти питатися свого серця, за ким йому йти: за рідними чи за... пройдисвітом?

— Ні, — втрутилася в батькову мову мама, — я не втратила ще віри в свою дитину... Скинь, Марто, персня з пальця і напиши Пястам, бо його самого, здається, нема зараз у Станіславі, що ти відмовляєшся йти заміж за їхнього сина... — І, не чекаючи моєї відповіді, мама стягла мені з пальця і так трохи завеликий перстень, а батько підвівся з стільця, на якому сидів, щоб приготувати мені папір і чорнило.

Але я не могла написати ані слова. Рука моя так тремтіла, що просто фізично неможливо було виводити нею літери.

Тоді батько сів сам за стіл і щось там написав коротко. Загорнув у клаптик газети перстень і вложив його разом з листком у конверт. Потім покликав Ромка і наказав йому віднести цього листа до Пястів. Мені пояснив лише:

— Я написав, що роблю це за твоєю згодою і від твого імені. Пам'ятай!..

Як страшно! І... як дивно! Чому я не плачу? Чому я не вирву листа з рук Ромка і не подеру його на шматки? Адже це неправда... Стократ неправда, що я відмовляюсь бути дружиною Казимира. Чому ж я не

протестую? Чому немає в мене мужності стати на оборону власного щастя? Чому? Чому?

Мабуть, тому, що я була вже занадто перевтомлена попередніми переживаннями. В тому, що я так пасивно реагувала на вчинок батьків, мали свою часточку і Оксана Максимович, і мої подруги з "Стріли", і Урсуля Пяст. Вони мене зломили. Вони й останні відомості, що їх приніс батько.

Я почувала себе в ту хвилину до краю слабою. Я була морально розбита. Свідомість того, що я не можу виїхати із Станіслава, паралізувала рештки моїх душевних сил. Я не бачила перед собою, за що могла б зачепитись моя думка. Мені здавалось, що я перестаю бути. Просто розтаю у небутті — і все.

Колись, як читала я в романах про те, що оточення приневолює когось до вчинків, противних його волі, завжди охоплювала мене злість на таку безвольну людину. А тепер... Тепер я на власній шкурі переконалась, що такі речі можливі. Згадались батькові слова, сказані мені колись за інших обставин: "Не треба занадто розкидатися словами "людська підлота". Тепер я на прикладі самої себе знала вже, що можливий такий стан, в якому в людини немає інших бажань, крім одного: втратити свідомість існування.

Події, що пізніше розгорнулись, треба визнати, попрацювали на мою користь. Батько пригадав, що оце недавно в поїзді Львів — Ворохта зробив одне знайомство, яке може тепер стати в пригоді нашій сім'ї. Він познайомився з сім'єю, точніше з дружиною і дочкою, якогось українського банкіра, панями Заславськими. Пані Заславська розказала батькові про те, що вона шукає інтелігентної незіпсованої дівчини з провінції для одного порядного, так званого ліпшого дому. Дівчина та мала б допомагати господині дому в найделікатніших заняттях, а за це господиня дому вчила б її крою найновіших фасонів жіночого одягу. Це було щось для мене. Тепер, коли кар'єра уряднички закрита для мене, мені, власне, й не лишається нічого іншого, як навчитися якогось

ремесла. З промислової школи винесла я початки шиття й крою, і тому навіть з цього боку мені дуже підходила пропозиція пані Заславської. Ми боялись тільки, чи вже не запізно, бо мова про це місце була ще в червні, а тепер уже вересень кінчався. Пані Заславська залишила про всяке свою адресу батькові, отже, ми таки другого дня написали листа до Львова. Справа ця була принадна для мене ще й тому, що Казимир, я знала це, часто бував у Львові.

Хоча ми з мамою були проти того, щоб писати в листі про нещастя, яке спіткало нашу сім'ю, батькові так воно боліло, що він не міг не згадати про нього в листі до пані Заславської.

До тижня була відповідь зі Львова. Писала пані Заславська. Вона відверто призналася, що справа з дівчиною для того дому трохи втратила вже свою актуальність, пані та вже щось передумала, але пані Заславська обіцяє моїм батькам "єдино тільки із співчуття до нашого горя" влаштувати мене в іншої пані, як дочку батька, що "потерпів за свої переконання".

— Бачиш, — сказав батько, — свій як не заплаче, то бодай скривиться...

Я признала за ним правду.

На початку жовтня тридцять восьмого року виїхала я до Львова.

* * *

Розгортається нова сторінка в моєму житті. Що ж! Знаю, з чого вона починається, але ніхто мені сьогодні не може сказати наперед, чим і як вона закінчиться.

Сім'я, в якій маю відтепер жити, складається з п'яти осіб: батька, директора банку, пана Заславського, пані добродійки (в цьому домі

уживають саме цієї назви, про мене, буду і я її держатися), панни Люсі, студентки університету, панича Нюся, гімназиста, і покоївки Марисі. Крім Марисі, прислуговує ще старша жінка Янова, до обов'язків якої входить наносити дрова з підвалу, витріпати килим та доріжки, натерти підлоги та піти з панею добродійкою на базар, бо всі закупи робить сама пані добродійка.

Панство Заславські займають аж п'ять кімнат. Спочатку я просто блудила в коридорі, мов у якомусь лабіринті. Часто замість до кухні потрапляла до лазнички або, ще гірше, до вбиральні. Стільки кімнат поряд бачила я тільки в магістраті в нашому місті, але там кімнати були бодай нумеровані.

Мені на спання призначено канапку в так званому маленькому салонику. Буду там спати, але пані добродійка відразу попередила, що мушу вставати ще перед шостою, аби до сьомої провітрити кімнату. Свою подушку (привезла з собою з дому її) й укривало ховаю на день до Марисиного тапчана у ніші.

Вдень, так мені принаймні здається, маю право сидіти в їдальні, але я найохочіше перебуваю в кухні, де допомагаю готувати обід. Це так поки що, бо як почну ходити вчитись шити, то, певно, стануться якісь зміни.

Найбільше, хоч це, може, і нечемно щодо панства Заславських, подобається мені Марися. Вона завжди весела і в кожній, навіть прикрій, навіть безнадійній справі вірить, що переможцем вийде таки вона! Ось, наприклад, другого чи третього дня, як приїхала я сюди, Марися переживала велику душевну драму. Хлопець, який три роки ходив з нею і якого вона вважала за свого нареченого, несподівано для неї заручився з її приятелькою. Марися поплакала два чи три дні, а далі стала себе втішати, що він все одно — тепер чи в четвер — повернеться до неї, бо не може бути, ніяк не може бути, щоб він міг вирвати з свого серця їхнє кохання.

Сміливо, правда?

Трохи мені не подобається, що вона обмовляє господарів, в яких працює. Так не повинно бути, та бог з нею! Мабуть, вона їх краще за мене знає. Певно, має вона свої причини для того, щоб називати пані добродійку "сахаринкою", а панну Люсю — "кульбабою".

Мені Марися першого-таки вечора звірилась:

— Я лише цікавлюсь, чого вони від тебе хочуть (сама, не питаючи мене про згоду, перейшла зі мною на "ти", тільки застерегла, що треба з цим критися перед панею добродійкою, бо вона не любить, коли служба здружується з гістьми), що і сахаринка, і кульбаба так заскакують коло тебе. Щось-то мусить бути, якийсь інтерес — я тобі кажу!

Я розказала їй свою історію. Не проминула і того, що пані Заславська сама запропонувала мені приїхати до них. Навіть цей аргумент не переконав Марисі. Ще висміяла мене за моє дурне довір'я до людей:

— І ти віриш, що це від доброго серця чи, як ти кажеш, від… патріотизму? Дурна, ти не вір їм, я їх добре знаю! Я тобі кажу, що сахаринка має в цьому якийсь свій інтерес! Згадаєш мої слова! Чекай, час покаже!

Що ж інше лишається мені, як чекати? Цим разом серце мені віщує, що правда буде на моєму, а не на Марисиному боці. Вона таки занадто несправедливо осуджує їх. Я не маю права цього робити, бо всі Заславські добрі до мене. Пані добродійка навіть дозволяє мені на прогулянку до міста виходити. Радить мені йти в першому-ліпшому напрямі, а потім, не питаючись, боронь боже нікого, намагатися самій потрапити на вулицю Мохнацького, де й живуть Заславські. Пані добродійка вважає, що це єдиний спосіб навчитися орієнтуватися у місті.

Якось спробувала я так зробити. Вийшовши з брами будинку, де живуть панство Заславські, я навмання пустилась ліворуч. Ішла… йшла і сама незчулась, як загубила місто й опинилась на якихось горбках, покритих травою і кущиками. Я не знала, що в такій безпосередній близькості від міста може рости така цілинна трава і такі безпретензійні, такі рідкі кущики тернини і глоду. Я сіла на толоку спиною до панорами Львова, і здалося мені, що я в рідному Станіславі. Знаєте те місце, що за Бистрицею, у напрямі Пісочного? Під рукою в мене знайшлась фіолетова материнка, я розтерла її між пальцями і понюхала, наче євшан-зілля. Я просто втратила голову. Не могла догадатися, звідки я потрапила сюди і як мені вертатися назад. Бачили тільки голубе небо над собою і обриси лісу чи парку вдалині. Пригадався любий Станіслав, і мені страшенно, до сліз, як малій дитині, захотілося додому. В тій хвилі не думала я ні про безробітного батька, ні про всі ті прикрості, що їх мала я в батьківському домі.

Моя душа прагнула тільки одного: додому! До мами! До того, кого не могло й не хотіло забути моє серце.

— Добридень, що ви тут поробляєте? — привів мене до пам'яті чийсь голос.

Я зірвалась на ноги. Мені видалось спершу, що хтось не тільки дивиться на мене, але й бачить наскрізь мої думки.

Переді мною стояла усміхнена… — вгадайте — хто? — Ривка Зальц, дочка дрібного купчика із Станіслава, в якого і моя мама іноді купувала щось.

У того Зальца, як звичайно у бідняків, була ціла купа дітей, і такі всі вони були подібні одне до одного, що іноді здавалося просто неможливим розрізнити їх. Цю Ривку знала я тому, що вона шила сорочки моєму батькові, ще коли я не бралась до шиття.

Ми привітались дуже сердечно. Видно було, що Ривці я теж нагадала щось дороге. Розговорились. Виходить, що Ривка теж приїхала до Львова вчитись крою.

— Ви знаєте, панно Кравчик, я трохи вмію шити. От чоловічі сорочки, як самі знаєте, і для селян всякі куртки та спідниці. Але тепер це шити вже не варт. Тепер фабрики випускають стільки готового дрантя, що селянам невигідно давати шити, хіба ні? Нащо йому платити кравчисі і чекати, коли він за малі гроші дістане відразу готове? А шити для пань я ще не вмію… я ще боюсь… В мене у Львові є тітка. Татова сестра. Бездітна вдова. От я в неї живу… і ходжу вчитися до одного майстра… Якби в мене були гроші, то я б пішла на платні курси і за три місяці навчилася б стільки, як за три роки, хіба ні? Але звідки в мене можуть бути гроші, як мій тато щораз менше торгує, хіба ні?

Вона примостилася коло мене і почала розказувати (так і чулось, що їй потрібно виговоритися перед кимсь), яку велику майстерню держить її хазяїн. Працюють там чотирнадцять дівчат, з яких чотири є вже челядничкі, а решта ще учениці. Захопившись власною розповіддю, Ривка і незчулась, як почала сама марити… чужими достатками.

Ах, які елегантні пані шиють собі в них суконки! Як прийде якась на примірку, то потім цілий день салон, де відбувається примірка, пахне… Парижем! А до яких шикарних квартир відносила вона колись роботу! (Тепер роблять це молодші за неї учениці). Які пишні меблі, які чудові квіти, справжній рай на землі, який посуд, які картини бачили її очі…

Вона справді нагадувала мені дівчину з казки, яка мріє про палац зачарованої королівни.

Та от Ривка отямилась і, помітивши мою присутність, поцікавилась врешті, що я роблю у Львові.

Вона чула, що я заміж виходжу, хіба ні? То, може, я приїхала до Львова купувати собі посаг? Якщо я не матиму нічого проти, то вона охоче допоможе мені в цьому. Хоч вона тільки бідна єврейська дівчина, але вона надивилась по багатих квартирах на такі чудеса, що вона стала сама непогано розуміти, що модне й елегантне. Хай я тільки їй дам знати, коли вибираюсь на закупи, а вона вже якось викрутиться від роботи і піде зі мною по крамницях… А чи я знаю, що в них є дуже добра організація між дівчатами? Одна за одну, за малим винятком, стоїть твердо як мур, хіба ні?

Ривка засипала мене таким градом слів і була така впевнена, що я приїхала до Львова купувати собі посаг, що в мене не вистачило мужності сказати їй правду.

Я свідома того, що за це не похвалив би мене мій Казимир (чи буде він колись мій?), але в мене збунтувалося щось, що роками вбивало мені в голову моє оточення. Я не могла поставити себе поруч Ривки і признатись їй чесно, що я теж… приїхала до Львова вдосконалювати мою кравецьку освіту, бо в нас у хаті така сама бідність, як і в Зальців.

Я, правда, не розказувала їй нічого про моє весілля, але й не заперечувала. Адресу, що її мені записала Ривка, я автоматично всунула в торбинку. Я і так знала, що ніколи не доведеться мені скористатися з неї.

Ривка провела мене аж на вулицю Мохнацького. На запитання, де я живу, дала я їй досить-таки туманну відповідь. Я хотіла чимшвидше позбутися товариства Ривки. Я боялась, щоб хтось із сім'ї Заславських не побачив мене в її товаристві.

Знервована від цього остраху, я майже грубо відпровадила Ривку.

"Що сталося? — питали мене її чорні, справді прекрасні очі. — Що сталося? Я хочу допомогти тобі, а ти так нечемно відштовхуєш мене. Чому це так?"

Ах, я сама не зуміла б відповісти на ці запитання. Часом здавалося мені, що блукаю я в густому лісі і в розпачі шукаю дорогу… А від цього багато муки моєму серцю…

Прийшовши додому (невже ж це дім мій?) після зустрічі з Ривкою, я мусила засісти писати листа матусі. Описуючи свою тугу за батьківським домом загалом, я вже сама не знала, кого більше стосуються мої слова — мами чи… Казимира. Знала я лише те, що від тих літер, які я виводила на папері, мені ставало легше на серці.

Увійшла пані добродійка і застала мене за писанням листа.

— О, — промовила якось справді по-сахаринному солодко, — як бачу, з Мартусі дуже розумна дівчинка, коли встигла і на прогулянці побувати, і з церуванням панчіх впоратися… ("Господи боже, я це ледве дві пари встигла відкласти набік!")

— Пані добродійка перехвалюють мене, бо я навіть ще половини не зацерувала…

— Так, — зробила довге обличчя пані добродійка, — то Марта не скінчила роботи, а взялась до писання любовних листів?

— То не любовний лист. То до мами…

— А що там Марта до мами пише?

Це питання мені дуже й дуже не сподобалось. Нікого на світі не має цікавити те, що я пишу до своєї матусі. Я поклала, ніби ненавмисне, незаписану листівку на розпочатий лист, а сама відповіла:

— От пишу… Пишу, що сім'я в панства складається з п'яти осіб…

— Як то з п'яти осіб? — перепитала мене суворим тоном, як для такої дрібнички, пані добродійка і враз зайшлася сміхом: — То Мартуся і Марисю залічує до нашої сім'ї? Ха-ха-ха… А може б, ще і з Янової зробити яку кузинку? Ха-ха-ха…

Я не могла побачити в цьому нічого смішного. Певно, що я ляпнула дурницю, але щоб аж стільки сміятися з неї?

Пані Заславська витерла очі від сліз і порадила мені перервати листа та взятися за церування панчіх. При тому ще додала:

— Мартуся повинна звикати до того, що насамперед обов'язок, а вже потім розваги. Я гадаю, що писання листа до мами це розвага, чи не так? А крім того, Мартуся дає поганий приклад для Марисі. Ще, чого доброго, і вона захоче собі серед дня листи писати чи книжку читати… Прогулянку Мартусі не згадую, бо я сама дозволила, але треба і міру знати…

Не можна сказати, щоб пані Заславська не мала деякої рації. Справді, мені не треба було забувати, що я в цьому домі не на правах гостя і що між мною і Марисею лише та різниця, що Марися за свою працю одержує платню, а я живу тут з милості.

Того листа докінчила я вночі, коли всі вже спали. Гірке то було писання! Сльози щоразу заливали мені очі, і я мусила добре пильнувати, щоб якась з них не попала на папір переді мною.

Було мені дуже сумно і дуже самітно того вечора.

— Чого ви такі сумні? — спитала мене другого дня панна Люся. — Я собі уявляла, що ви інакше почуватимете себе в нашому домі. Адже ми ставимося до вас майже як до родички якої. Мама дозволила вам спати

у салонику. Мені навіть дуже хотілося, мушу вам признатися, побачити вираз вашого обличчя, коли ви після першої ночі пробудились на новому місці. Адже це нагадувало б казку про те, як одного жебрака під час сну занесли до королівського палацу і він, прокинувшись, побачив себе серед пишної обстановки. А яке ваше враження було після того, як ви прокинулись? Це дуже цікаво…

Ага, то тільки для цього дозволили мені спати у салонику? Не хочу бути невдячною, але, мабуть, мої підозріння були слушні, бо вже за кілька днів після цього мені було приготовлено ліжко, чи, вірніше, ліжечко, у ніші поруч з Марисиним тапчаном.

Пані добродійка пояснила цю зміну тим, що я, мовляв, поводжуся неспокійно під час сну, що перешкоджає панові директорові відпочивати.

Я так і не відповіла Люсі, яке було моє перше враження. А мала охоту відповісти, що я бачу деяку різницю між їх салоником і королівським палацом так само, як між життям жебрака і тим життям, що мала я його в своїх батьків.

— А що Мартуся рано робить? — запитала мене пані добродійка одного дня. — Я маю на увазі, коли ми ще спимо?

Правду сказати, то той час, власне, тинялась я без роботи. Марися бігала до пекарні по булки, потім готувала сніданок, а я?.. Ну, що я? Допомагала їй у цьому — та й усе.

— Ай, — аж завертілася пані добродійка, — то недобре, Мартусю! Мартуся мені вкрай здеморалізує дівчину! Вона і без того неабияка вертиголова. Треба навпаки, Мартусю! Треба, щоб Мартуся своєю чемністю й відданістю в роботі була прикладом для Марисі. Хай завтра рано, як Мартуся встане, — візьме й вичистить усі черевики… навіть паничеві Нюсю… Це для того, щоб Марися бачила, як-то треба… як

повинно бути… Бо то зухвале дівчисько… мені ще іноді вичистить взуття, а щодо панича і панни Люсі — затялась, і хоч убий її: не візьме їх черевиків до рук! Якби-то інші часи, то я давно прогнала б її на чотири вітри… а так треба терпіти… бо ця бодай не краде і, здається, ще не скомунізована… Отже, хай Мартуся пам'ятає… перша Мартусина робота буде — вичистити черевики…

Що я могла зробити, крім того, як прийняти до відома це… доручення? Марися може бунтуватися, бо вона все-таки має якесь право за собою, а я? Я ж з ласки в цьому домі…

Пані Заславська казала мені чистити взуття так, щоб Марися бачила, а я, навпаки, роблю це так, щоб не бачила цього Марися. Ранесенько, як вона біжить по булки, я швиденько хапаюсь за щітки — і раз-раз, поки вона повернеться з крамнички, черевики стоять уже виглянсовані на своєму місці.

Не можу інакше! Мені сором перед Марисею. Вона вміє постояти за свою людську гідність, а я не маю права на це. Марися може першого-ліпшого дня змінити місце праці, а я мушу все терпіти. Я не маю права й слова сказати.

Марися тріумфує:

— А я тобі кажу, що їх треба тільки провчити! От бачиш, вирішила я не чистити черевики тому здоровилі, і що? Сахаринка покричала, покричала, а далі синок сам узявся чистити чоботи. Хоч, — додала по короткому роздумі, — він з них ще найкращий. Якби хтось забрав його тепер з цього дому, з-під крильця матусі, то з нього виріс би порядний чоловік. Але тут… вкрутять вони йому карк, не бійся! То що тепер, коли він ще зовсім зелений… пручається й іноді йде їм наперекір, а там… сам стане такий самий, як і вони… Слухай, — зірвалась раптом моя Марися, — чи часом він не закохався в тебе?

Мені стало не то що неприємно, а я просто злякалася:

— Що тобі бог дав, дівчино?

— Ні... ні... якось увечері — пам'ятаєш, як ми перебирали опеньки в кухні? — він увійшов туди за чимсь... і ока з тебе не спускав. Шкода, що з нього такий ще жовтодзюб... він, певно, буде на два роки молодший за тебе... а то б ми добре заграли на нервах сахаринки. Ох, ох!.. Уявляю собі її міну... Ох!.. Ох!..

— Марисю, що ти плетеш сьогодні, як п'яна? Я ж з ним навіть одним словом не перекинулась...

— Ну, то ще перекинешся...

І справді, скоро після нашої балачки дійшло до розмови між мною і паничем Нюсем, чи Нюньцем, як називає його рідна його мама.

Але якби ви знали, серед яких умов прийшло до розмови між нами!

Було це так. Марися, як щоранку, вискочила по булки, а я вхопилася чимскоріше за щітки. Тільки вдягла я на руку черевик панича Нюся, як двері від балкона відчинилися (звідки я могла припускати, що його так рано понесе на балкон?) і в них, як у рамі, став на весь зріст Маркіян. Я з долу побачила тільки засмаглі волохаті голі стегна. Він був лише в трусах. Я нахилила голову і чекала, щоб він швидко зник з моїх очей. Але голі стегна наче вросли в землю.

— А ви що робите? — спитав він мене якимось не своїм голосом і, поки я встигла відповісти, вирвав у мене щітку з рук і з такою люттю кинув її на землю, що вона аж відскочила від підлоги і з грюкотом вдарила в двері.

Я завмерла. Мене просто прибила думка, що може прокинутися від шуму пані добродійка і може статися скандал, з якого я у дев'яти водах не обмиюсь.

— Хто вам наказав це робити? — почав він кричати. — Я ж не каліка, щоб мені прислуговували! Ага! Не вдалось їм з Марисею, так вони до вас добираються!

Я як сиділа навколішках, так і підповзла ближче до нього.

— Пане Маркіяне, — склала я перед ним руки, як до молитви, — ради бога… тихше… я вас прошу, тихше… змилосердьтеся наді мною…

Блискавкою промайнула в голові думка: що я робитиму сама-одна у великому чужому місті без засобів до життя, без знайомих, без роботи?

Мої перелякані очі, мій благальний шепіт, моя поза мусила справити належне враження на хлопця, бо він зразу притих. Підняв мене з підлоги, відібрав у мене свій черевик і сказав мені пошепки:

— Я вже давно хотів поговорити з вами… Держіться… Будьте пильні, панно Марточко, бо мені здається, що мама хоче на вас якийсь інтерес зробити… Тепер не пора… але ми ще поговоримо про те. Тільки, — він сам якось наче боязко глянув у бік спальні панства Заславських, — не зрадьте мене…

— Я вас ніколи не викажу, — встигла я ще запевнити його, бо Марися в замку перекручувала вже ключ.

Маркіян пішов до себе, а я лишилась сама із своїми думками.

Мені стало неприємно, майже страшно в цьому домі. Що вони затівають проти мене? Чому досі не повела мене пані добродійка до кравчихи, як обіцяла це моєму батькові?

І я вирішила сама того ж дня спитати пані добродійку про це. Моє запитання сподобалося пані добродійці.

— Я бачу, що з Мартусі порядна дівчинка. Це мені подобається. Сьогодні підемо до тієї пані, що вчитиме Мартусю вищого крою…

— А велика в неї майстерня? — спитала я з цікавістю.

— Ні, — відповіла мені на це пані добродійка. — Та пані не має майстерні, бо то вона з почуття артизму навчилась кравецької майстерності, але навіть сама собі не шиє сукенок, а не то щоб чужим та за гроші… Ні, дитинко, та пані з вищого товариства. Мартуся там житиме. Пані радникова не хоче навіть плати від Мартусі… одного тільки вимагає, щоб Мартуся була слухняна і покірна для неї і пана радника… головне, для пана радника…

Не можу сказати, щоб мене занадто захоплювала така перспектива. Я не хотіла приватно вчитися. Початки кравецтва одержала я вже у промисловій школі. Мені треба було закінчити курс шиття і крою, скласти іспит і одержати свідоцтво, яке давало б мені право відкрити власну майстерню. Ось яка була моя мета! Цю думку, правда дуже обережними словами, переказала я пані добродійці.

— Мартуся ще дитина, — відразу заспокоїла мене пані добродійка. — Це все пусте. Як у Мартусі будуть відповідні знання і практика, то так званий визвольний іспит складе Мартуся у будь-якого майстра. Це дрібниця. Треба тільки знання набути!

Може, і її правда. Може, воно так і справді краще. Я щось чувала про те, як деякі майстри використовують учениць. Вони примушують їх виконувати всякі домашні роботи, які нічого спільного з кравецтвом не мають, а іноді навмисне не хочуть нічого путнього навчати, щоб не мати собі ще одного конкурента… Може, і справді буде корисніше приватно, так би мовити, здобути науку?

Я билася з думками, як синиця у клітці, і знову не мала іншого виходу, як послухати поради пані добродійки. Вона досвідченіша і розумніша за мене. Але що в такому разі мали б означати слова Маркіяна?

Врешті прийшла я своїм розумом до висновку, що хлопчисько переживає той вік, в якому всі юнаки охоче вигадують для себе роль героїв (знаю це по моєму братові), і вся ота справа, про яку в мене з ним має бути розмова, і всі його таємничі попередження — це тільки хвороблива фантазія екзальтованого юнака.

Воно на моє виходило, бо пані добродійка звернулась до мене:

— Сьогодні о сьомій годині вечора хай Мартуся буде готова, поїдемо до пані Яновської.

— Чи та пані — полька? — спитала я, бо якимсь не українським видалось мені це прізвище.

— Ні, пані Яновська — українка, тільки пан радник — поляк.

— І ніхто їх не бойкотує? — вирвалось мені з самого наболілого місця у грудях.

— Чого? — дуже здивувалась пані добродійка. — Обоє панство — це дуже культурні люди… Зрештою переконається Мартуся сама…

Така відповідь уже вкрай спантеличила мене. Виходить, що ми з Казимиром некультурні, коли нас прирекли на бойкот, чи як воно? Хіба зле я кажу, що життя нагадує іноді густий ліс? Як тут розібратись? Як тут вийти на правильну стежку? Ви ж бачите самі: те, що для мене чорне, то для пані Яновської чомусь біле, що мені заборонено, то їй дозволяється.

Того дня пані добродійка не доручила мені ніяких робіт. Навпаки. Були навіть деякі підстави (та не така вже я дурненька, щоб насправді так думати) припускати, що я раптом стала великою персоною в цьому домі. Здається, що панна Люся навіть на лекції до університету не пішла з тієї нагоди, весь час крутилася коло мене, немов щойно сьогодні помітила мою присутність в їх домі.

— Давайте я вам зроблю модну зачіску!

І хоч як я протестувала і відкручувалась, майже насильно взяла мене в свої руки і таки зробила з мене якесь модне чупирадло, ще й примусила у дзеркало подивитись на нього.

— Ага, що? Не впізнаєте саму себе, правда?

Це була таки правда. Казимир так любив мою просту зачіску з косами на плечах, і, дивлячись на те лелечине гніздо в себе на голові, мала я прикре враження, що зраджую чимсь наше з Казимиром кохання.

— А тепер ще тільки трошки губки підфарбувати, підчорнити брівки, припудрити, і буде з вас ляля перший клас!

Я вже навіть не пробувала протестувати. Я так і вирішила, що як тільки знайду хвильку самоти у новому своєму пристановищі, то зразу скину з себе цю маску. Панні Люсі, видно, подобалося робити вправи на моєму обличчі, а на мою волю вона не збиралася зважати.

"Потерпи ще годину, ще дві, — підбадьорювала я себе, — витримала ти більше, витримаєш і це".

Панна Люся мала велику втіху з цієї забави, бо аж підскакувала коло мене:

— Подивіться, ну, подивіться тепер у дзеркало! Чистісінька Грета Гарбо! Навіть нижня губа така повна, як у неї…

Не було іншої ради, мусила я знову глянути на себе у дзеркало. Чи я краща стала від тих хімікаліїв на моєму обличчі? Ні. Далебі, ні. Стала лише якась інша, чужа сама собі.

Нарешті, награвшись мною досхочу, панна Люся відпустила мене пакувати свої речі. Небагато я взяла тих речей з дому, тим-то й пакування пішло скоро. Клунок з постіллю й одна невеличка валіза з сукенками — от і весь мій багаж.

Спакована, чекала я (чомусь заборонила мені панна Люся йти в кухню до Марисі), коли вже пані добродійка скаже мені йти з нею, і нудилась від безділля.

Мені стало чогось сумно залишати цей дім, хоч приємності в ньому я не зазнала і сумувати не було за чим. Мій сум, либонь, був тільки страхом перед новим місцем.

— Я бачу, — сказала до мене панна Люся, — що ви вже нетерпеливитесь, а мамця якраз наклала на лице вітамінову масочку і мусить з нею бодай годину пролежати. Знаєте що? Підіть купіть мені кілограм винограду, бо як пошлю ту Марисю, то вона коли піде, то надовго пропаде, а до того ж дівка має погану звичку підскубувати по дорозі куплене.

Я подумала собі, що звичка ця походить від того, що Марисі ніколи нічого не дістається із солодощів чи взагалі чогось ліпшого при столі. Як навіть і залишиться що-небудь, то ховають це в буфет під ключ і тільки тоді, коли стане воно непридатним до вжитку, дозволяють Марисі взяти для себе.

Цим разом я дуже охоче пішла по той виноград. Панна Люся мала рацію, що час тягнувся для мене нестерпно довго.

Виноград продавали в кіоску якраз напроти кам'яниці, в якій жили Заславські, але панна Люся звеліла мені піти по нього аж на ріг вулиці Баторого, де є цілий підвал з виноградом, бо там свіжіший і чистіший (не сідають так мухи) виноград.

А мені що? Я ще радіша від цього: більше часу згаю, менше лишиться чекати!

Пройшла я вулицю Мохнацького, перебігла Академічну і завернула вже у бічну вуличку (їй-бо, не пам'ятаю, як вона називається), аж враз чую: хтось женеться за мною тротуаром.

"Це якийсь п'яний або злодій", — майнула мені думка, і я в одній хвилі, щоб дати вільну дорогу йому, зіскочила з тротуару на брук.

Уявіть собі, тільки уявіть собі, що це був не п'яний, не злодій, а Маркіян Заславський з моїми речами. Клунок з постіллю, який встиг уже розв'язатися і з якого один ріжок подушки безсоромно виглядав на світ божий, він держав на плечах, і валізкою вимахував у руці.

— Нате, — передав мені валізку, — і тікайте, куди можете!

Я подивилася на нього, як на людину, що з глузду з'їхала. Треба сказати, що в тій хвилині він і справді скидався на божевільного: розчухраний, з піною на устах, задиханий, з переляканими очима, він міг уже самим своїм поглядом нагнати страху. Я нічого не розуміла. Але якийсь морозець пройшов мені по спині. Я схопила свої клунки й інстинктивно побігла з ними до найближчої брами.

Маркіян пішов за мною. Він уже трохи відійшов. Уявляю собі — бігти з таким тягарем не так-то легко!

— Ну, що, власне, сталося? — спитала я його. — Куди мені тікати? Від кого?

Хоч нас тільки двоє було в брамі, Маркіян нахилився до мене і сказав пошепки:

— Від пані Яновської. Не йдіть до пані Яновської, бо буде зле. Тікати… Тікати вам треба…

Спочатку мене злість взяла на цього молокососа, що, очевидячки, палаючи бажанням відіграти роль героя-захисника, вифантазував собі якісь недійсні нещастя і мене через свій зелений розум тягне в якусь історію.

Але було не так. Розум у Маркіяна зовсім не зелений. І тільки завдяки тому, що мамунця вважає його за хлопчика, якого нічого більше не цікавить, крім латині і футбола, уникла я ролі, яку призначили мені в своєму домі пані Яновська в порозумінні з добродійкою Заславською.

З уривчастих слів Маркіяна (бідний хлопець аж корчився від ніяковості) зрозуміла я ось що: пані Яновська має мілосць десь на стороні, через яку буває в неї багато неприємностей з паном Яновським. То пані Яновська, за порадою своєї приятельки пані Заславської, придумала ось яку штуку: підшукати десь дівчину з провінції і, делікатно висловлюючись, підсунути її панові Яновському. Тоді пан Яновський, сам маючи грішок за собою, дасть волю дружині… Таким чином, як кажуть, і вовк буде ситий, і коза ціла…

Я скам'яніла. Так, просто-таки відчула, як раптом затрималися в своєму бігу всі функції мого організму. Мені здавалось, що я перестала існувати. Для мене чомусь страшнішим від ролі, яку мені призначила пані Яновська у своєму домі, був факт, що ті відьми, з Люсею включно, захотіли з моєї ганьби зробити розвагу собі! І ще хто: мати з дочкою! Яке страхіття!

Я знала, господи, я ж не дитина, з газетних хронік, з романів (за читання яких завжди гнівався на мене татко), що по великих містах трапляються факти торгівлі дівчатами, але це було якесь абстрактне знання. Я ніколи не могла припустити, що я можу бути свідком такої історії, а вже щоб вона на мене саму впала і ще з рук людей, яким батько довірив мене?.. Ні, в найкошмарнішому сні не могло мені щось таке приснитися.

Я простягла Маркіянові руку, але мені хотілося впасти йому на груди і обняти, як брата, як найріднішу людину.

— Дякую вам. Я вам цього ніколи… до самої смерті не забуду…

Він почервонів, аж наче якийсь рудий став.

— Я… я… вас теж ніколи не. забуду, — вибелькотав, — я хотів би вам щось передати… Я вже віддавна ношу при собі… але не було нагоди… Ви не гнівайтесь… я… ви… — Він витяг з кишені якийсь конверт і ткнув мені його в руку. Поки встигла я добре придивитися до цього конверта, Маркіяна вже не було. Я чула тільки відгомін його кроків. Я розірвала тонесенький конверт. Там стояло на клаптику рожевого паперу:

Ти і твої сині очі

чарують так мене…

Для всіх вони байдужі,

а для мене дорогі…

Були це слова з популярного в той час танго, яке співали скрізь. Не було тут нічого оригінального, але мене зворушили вони до сліз. Не тому, що мені було аж так приємно від того, що я не байдужа для

панича, але тому, що в цьому чужому місті, серед цього змііного кубла, знайшлася бодай одна щира, прихильна до мене душа.

Я зібрала свої клунки і вийшла на тротуар.

І що далі?

Без грошей, без приятелів, без даху над головою — куди податись? До кого звернутись?

В ті хвилини я прекрасно розуміла моральний стан людей, що вкорочують собі віку.

Я згадала, що десь на Клепарові живе один батьків приятель по залізничній службі, але, як на нещастя, не могла пригадати собі навіть прізвища того чоловіка. А тут сонце не стояло на місці. Мені з остраху починає здаватись, що на очах довшають тіні кам'яниць і вуличних ліхтарів.

"Швидше, швидше..." — підганяю свої думки, яким наче хтось крила пообтинав — з місця рушити не можуть.

"Готель", — вирішує врешті моя голова. Добре. Хай перша ніч буде в готелі, а там новий день принесе нові думки. Але чи знайдуться в мене гроші хоч на одну ту ніч? З трепетом я відкриваю торбинку, щоб позбирати в ній всі грубі і дрібні, коли пальці мої намацують папірець з адресою, що її мені дала колись Ривка Зальц.

Що робити? Грошей в мене стільки, що вистачить лише на трамвай в обидві сторони. Я помічаю, як прохожі з підозрінням оглядаються на мене. Ще біда поліцая (як тоді у Варшаві) може нанести. Розумію, що мені не можна стояти на одному місці.

Беру свої речі в руки і йду. Іду вперед.

Куди? До кого?

Ні, тепер уже немає в мене вагань. Не сміє їх бути. Перекладаю валізу на друге плече і йду шукати квартиру Ривки Зальц.

* * *

З важким серцем постукала я в двері, що їх указала мені двірничка на вулиці Замковій, 8, як квартиру Теми Тайхман. Двері відчинила мені жінка у чистенькій хустині на голові, у свіжому блакитному, в білі пасочки (і ця подробиця врізалась мені у пам'ять) фартусі, з милим, хоч і не молодим уже обличчям.

Я спитала пані Тему Тайхман.

— То я, — відповіла жінка, — прошу, заходьте…

Я мимоволі глянула на свої клунки.

— В мене кімнатка маленька, але нічого, заходьте із своїм майном. — Вона говорила не зовсім добре по-польському, з характерним якимсь співучим акцентом.

Я вже опанувала себе. Сміливо переступила поріг маленької, наче коробка від сірників, дуже чистенької, заповненої різноманітним жіночим рукоділлям кімнатки.

Обстановка тут була не під мій смак, але все тут було бездоганно чисте й охайне, що не могло не збуджувати з першого погляду симпатії до господині цього куточка.

Я спитала про Ривку. В жінки заблищали очі.

— Так. Тут вона. То я її тітка. Що я маю передати їй? А може, ви самі зачекаєте на неї?

Я глянула пильно на цю жінку: як же ж я зважусь сказати їй, що мені потрібно не тільки зачекати на Ривку, але навіть… переночувати тут? Я повела очима по хаті: під стіною стояв так званий бамбетель[8] а у протилежному кутку була канапка. Нічліг саме на дві особи.

— Ви дивитесь, що в нас так скромно? — помітила мій допитливий погляд Тайхманова. — Що ж! Погані тепер заробітки стали. Я заробляю тим, що малюю візерунки для жіночих ручних робіт. Що ж! Та коли ж тепер у кожному жіночому журналі є зразки для рукоділля. Але все моє щастя в тому, що є ще такі пані, які хочуть чогось такого, якого ніхто не має… І тоді замовляють вони візерунки мені. Не інтерес, а одне нещастя. Але жити з чогось треба! Ривка не заробляє ще. От часом приносить тільки те, що їй пані ткнуть у руку, коли віднесе роботу додому… Але тепер і це кінчається, бо з цим посилають уже молодших учениць. Та й тут різно буває. Залежить від пань. Є такі, що менше мають, а більше дівчині дадуть, а є багачки, що нічого не дають. Ось ткнуть дівчині цукерок у руку — і все. А навіщо їй цукерок? Хіба вона дитина? Їй потрібні черевики, пальто на зиму, а не цукерки!.. Я так розбалакалась, а вам, може, треба відпочити після дороги? А може, ви не маєте де переночувати? Тоді просимо, як кажуть у вашому народі, чим хата багата…

Червона від сорому за себе саму, притакнула я головою. За такою дружньою розмовою застала нас Ривка.

Вона зраділа, побачивши мене. Я догадалась про причину її радості. Вона, певно, подумала, що я прийшла просити її допомогти мені у весільних закупах. Мені стало неприємно від того, що я мимоволі мушу розчарувати її. Та вона сама, глянувши на мої клунки, не згадувала більше про закупи.

Як це так, запитувала я себе, вкрай розчулена, мене не розпитують, чому я опинилась без даху над головою? Навпаки, обидві жінки вдають, що вони не помічають ні моїх клунків, ні розгубленості у всій моїй постаті…

Це правда, мені не ставлять запитань, але хіба я дерев'яна, щоб не відчувати, що питання ті висять у повітрі і давлять мене немилосердно? Адже я мушу якось пояснити, що зі мною сталося, цим людям, які так сердечно прийняли мене в свій дім!

По вечері, яка складалася з одного вареного яєчка (на нас трьох!), з цибулею й олією, як не дивно, приправленими цукром, почала я потроху натякати на свої переживання. Нарешті призналась я відверто, що мене підступом приневолили розійтись з Казимиром.

— Чому це так? — здивувалась Ривка. — Він католик, ви — католичка, він з порядного дому, ну, ви теж… Чому мали б ви розходитись, хіба ні? Яке може бути непорозуміння між вами?

— Ай… ай… — обізвалась і собі тітка Тема. — Все щось роз'єднує людей. Одних релігія… інших маєток… Ви знаєте, — звернулась вона безпосередньо до мене, — в мене була сестра. Ай… ай… що то за сестра була! Як мальована! А що за розум! А що за золоте серце було в неї, якби ви знали… Вона працювала на фабриці спирту і дріжджів. Ну, ким могла там працювати неосвічена дівчина? Вона запаковувала пачки у папір. І нещастя хотіло, щоб її побачив син власника фабрики. Ти кажеш, — повернула вона голову до Ривки, — що ця панна католичка і її наречений — теж католик, а я тебе питаю: ну, і що з того? От він був теж нашої віри, і що з того? Спочатку… ви пробачте мені, ви розумієте… він думав, що натрапив на дівчину легких звичаїв. Він почав їй купувати. Ну що дівчині можна купувати? То парфуми, то якийсь перстенчик, то знов шовкову хустину. Він все те сував їй у руки, а вона не хотіла брати. Ви розумієте, панночко? Хоч яка вдома була бідність, хоч як мали їй подобатись ті речі, вона перемагала себе і не брала нічого від нього. Вона догадувалась, чим це може закінчитись… Коли він побачив, яка

вона, який твердий характер в неї, що то за чесна, що то за порядна дівчина, то він, на своє і її горе, таки направду закохався в неї. Ой, і як ще закохався! Точнісінько так, як це в книжках описують. Така вам любов найшла на них, що іншого виходу не було: або життя удвійку, або смерть удвійку…

— Пощо ти розказуєш про все це, тьотю? Кому від цього легше стане? — перебила цю розповідь Ривка.

Тітка Тема подивилась на неї з докором:

— А я тобі скажу, Ривко, що ти неправа. Що значить, кому легше від того стане? Оцій панні легше стане! Воно завжди легше, коли знаєш, що твоє горе не одинокий випадок. Чи не так, панночко? Але я таки хочу вам про мою сестру розказати. Ото яке їм могло бути життя удвійку, як він син багатого, можна сказати, найбагатшого на ціле місто фабриканта, а вона проста дівчина, дочка шевця… Його батько як побачив, на що то заноситься, то сам — подумайте тільки, такий пан! — сам прийшов до моєї сестри. Він хотів дати їй грошей, щоб вона виїхала кудись з того міста, кудись світ за очі. Ви розумієте, він не міг вислати сина, бо син був потрібний йому в інтересі, і тому йому здавалось, що моя сестра, як бідна дівчина, поласиться на гроші… Ах, він зовсім не знав моєї сестри! Вона перестала працювати на фабриці, її звільнили з роботи. Але виїздити кудись? Покидати тата, маму, сестер? Ай… ай… як ми всі кохались, як ми всі держалися одне за одним! Ні, на таке не могла пристати моя сестра. Я була молодша від неї, дитина, можна сказати, отже, я тоді думала собі: що це таке! Пан Ліберман живе в такому чудовому палаці, має стільки служби, стільки кімнат, невже ж він не в силі взяти у свою сім'ю одну бідну дівчину? Невже ж моя сестра так багато коштувала б йому! І що ви думаєте, панночко? Моя сестра відмовилась від грошей, бо була молода і закохана, а батько наш, тому що був старий і мав ще інших дітей, прийняв гроші від фабриканта. Фабрикант просто купив його. Батько видав Розу, — аж, вона справді була як та рожа, — заміж за старого вдівця-прикажчика. Така молоденька, така гарненька на шестеро чужих дітей! Чи то не гріх був?

А він?.. Ну, він теж оженився з панною з Лодзі. Я її сама на власні очі бачила. Що то казати, що то говорити? Вона була теж дуже гарна, але чи все гарне треба кохати?

— Кінчай, тьотю, кінчай…

— Чого ти причепилася до мене? Я вже кінчаю. І так цілими днями сиджу сама… немає до кого слова промовити. Дай хоч раз поговорити з людиною! Ну, так вони одружились, кожне з кимсь іншим. Сестра моя переїхала до чоловіка в іншу місцевість. Але чи від цього її серце забуло його? Чи ця примусова розлука зробила те, що він перестав про неї думати? Ви знаєте, панночко, що любов як дитина: завжди простягає руки за забороненим. Що тут багато говорити? Кінець був такий, що він покинув свою жінку і дитину… ай… ай… дитина… дитина… це найсумніше, а Роза втекла від чоловіка і тих бідних сиріт, і крадькома втекли вони до Америки. Втекли без шлюбу, на сміх людям і глум ворогам! Але бог не міг благословити їх зв'язку… І хоч моя друга сестра хотіла відпокутувати гріх Рози і пішла заміж за шуряка і стала мамою бідних сиріток, це все ж таки не вмилосердило бога. Роза наша по трьох роках померла в Америці від сухот. Ось бачите, панночко! Там релігія стоїть на перешкоді людському щастю… тут гроші… А от у вашому випадку… Я вас питаю: що це таке і доки воно буде? Чи є десь країна, де люди не знають таких мук? Ой, здається мені, на цілій кулі земній немає такого краю…

— Є такий край, тьотю Темо, — вихопилось у Ривки.

— Є? — не дуже-то довірливо перепитала тітка Тема. — Я хотіла б знати, де той щасливий край? Може, панночко, до нас звідти прийде-таки щастя…

Тітка Тема цілком ясно жартувала, але Ривка відповіла їй дуже серйозно:

— Прийде воно й до нас, тьотю Темо. Все має свій час, і ти не забувай, що і в нас люди не сплять…

— Ви чуєте? Чуєте? — почала сміятись тітка Тема. — Ви чуєте її? Воно береться мене повчати! Відколи це, питаю я вас, яйця стали розумніші за курей?

Я звернула свої очі на Ривку. Вона не піддалась жартівливому настроєві тітки. Поважна, зосереджена, вона замріяним поглядом дивилась в якесь порожнє місце над нашими головами. Що бачила вона перед собою там?

Ще того вечора взялося в мене підозріння, що існують на світі дві Ривки Зальц. Одна — дочка бідного купчика із Станіслава, трохи затуркана, трохи наївна дівчина, а друга (це був тільки мій здогад, бо певності ще не було) — якась нова людина, що своїм моральним обличчям нагадувала мені… Казимира.

* * *

Вранці я поснідала в тітки Теми. Того ранку я вперше в житті відчула себе самостійною. Яка то була прикра самостійність! Тепер я була здана виключно на свої сили. І теж уперше в житті, п'ючи чорну каву і заїдаючи її таким же хлібом, усвідомила я всю вагу поняття "хліб".

Ривка збиралась до майстерні. Тітка Тема розклала по столі свої візерунки, а яка моя робота?

Я, правда, кинулась прибирати в кімнаті, але відразу відчула у цій своїй метушні якусь нещирість. Треба було мати відвагу признатися собі, що за цю роботу, з якою зрештою тітка Тема справлялась зовсім добре і без мене, я не можу об'їдати цих жінок.

Я спитала у Ривки, чи там, у майстерні, де вона працює, не знайшлося б місця для мене.

— Чому ні? Я можу попросити шефа (так називали вони власника майстерні), — відповіла мені на те Ривка. — Але ви мусите знати, панно Кравчик, що вам потрібно буде три роки пробути в нього. Я знаю, — хіба ні? — що у вас є початки шиття, але що це для нього важить? Він держиться букви закону там… де йому вигідно. Ви розумієте, три роки… а ті два перші роки є дуже важкі, хіба ні? Я це кажу для того, щоб вам не здавалось, що повчитесь трохи у Львові — і вже зможете своїм допомагати у Станіславі. Ви розумієте, панно Кравчик? Якби він хотів, то ту саму практику і навчання міг би він з нами і за рік пройти, бо ми, власне, тільки на третьому році свого строку починаємо вчитись. Але нащо це йому? Навіщо йому за рік позбутися нас, коли він два роки має з нас своїх безплатних служниць? Я це вам кажу, щоб ви знали…

Становище моє тепер було таке, що для мене важливіше, ніж батькам допомагати, було перебути у Львові і своїх не об'їдати. До того ж мене ні на мить не покидала надія, що тут я зустрінусь з Казимиром.

Гаразд, але з чого мені жити в цьому Львові?

Припустім, що мене схотіла б пустити ночувати в себе тітка Тема, а далі що?

— Чого ви журитесь? — обняла мене Ривка. — Чого ви журитесь наперед? Треба журитися тоді, як уже є чого. Я вам скажу тільки, що, коли шеф вас і не прийме, ви однаково не загинете між нами.

Мене вразив тон, яким Ривка вимовила те "між нами", і я спитала:

— Як-то "між нами"? Кого це ви маєте на думці?

— Ну, що значить, кого я маю на думці, — трохи навіть збентежилась Ривка. — В нас у майстерні є багато дівчат.

Що я могла на це відповісти?

Того ж дня Ривка розказала про мене (звичайно, не все, а тільки те, що потрібно було) шефові, і він звелів мені прийти до нього вже завтра о дванадцятій годині.

Ривка вважала це чомусь за добру прикмету.

— Я вам кажу, що все буде добре, панно Кравчик! Добре навіть те, що він вам звелів прийти не о десятій, а о дванадцятій годині. Він звичайно в тій порі вже по другому сніданку і настрій в нього кращий.

Чергового дня не могла я дочекатись одинадцятої години, щоб вийти з хати.

— Ви так нетерпеливитесь, як панна перед вінчанням! — сміється з мене тітка Тема. Та тітка Тема навіть сама не розуміє, яку правду сказала вона. Я справді йду на вінчання — тільки не з моїм коханням, а з життям сукатим.

Стоячи перед дверима, на яких велика металева табличка сповіщала про те, що за ними міститься майстерня жіночих сукенок і костюмів Зільберкранца, я зібрала всі мої сили і сміливо натиснула на кнопку. Мені чомусь здавалось, що як подзвоню несміливо, як жебрак якийсь, то це справить погане враження на моє майбутнє оточення.

Двері відчинились, і чорнява дівчина, очевидно і не припускаючи, що я одна з тих модниць, які шиють собі вбрання у Зільберкранца, спитала мене:

— Ви до кого?

— Мені треба переговорити з паном шефом.

— Ах, — вихопилося в дівчини, — то ви, певно, та нова? — якось відразу змінила тон на більш сердечний. З цього мені стало ясно, що Ривка вже поінформувала дівчат про мене. Це відразу пройняло теплом моє серце. — Слухайте, — оглянулась дівчина навколо, — тільки ви не давайтеся застрашити себе старому. Хоч він і пан шеф, але нас таки більшість! Пам'ятайте, що це його випробуваний метод — застрашувати новачок… — І вона вказала мені на бічні вузькі двері, а сама зникла у широких, як ворота, дверях, що вели до майстерні, бо за довгим, через усю кімнату, столом я побачила кільканадцять дівочих голів.

Коли я ввійшла до канцелярії, шеф саме скінчив снідати і витирав серветкою уста. Моя поява, мабуть, перешкодила йому, і він не встиг охайненько витертися після їди. На кінчику його підборіддя блищала ще велика пляма, кругла, як печатка.

"Ну, — спало мені відразу на думку, — цей їв, аж справді, по бороді текло!"

Шеф, не запропонувавши мені сісти, відразу приступив до справи:

— Слухай… Ти не ображайся, що кажу тобі "ти", бо в мене такий порядок, розумієш? Я всім панянкам, що в мене працюють, кажу "ти". А кому не подобається цей порядок, може відразу — фора з двора! Слухай, як тебе там звати, я прийму тебе до себе на науку. Але ти мусиш знати, що я тебе приймаю не з надміру вільного місця. Я можу повести тебе до майстерні, і ти сама переконаєшся, що в мене під цю пору немає ні одного вільного місця. Але я знаю, що ти зараз у дуже скрутному становищі… Хе-хе-хе… от влучив, правда, що влучив у саме око, може, ні? Чого це ти зробила престашенні очі? Хе-хе-хе! Ти не думай, що мені що-небудь Зальц розповіла про тебе. За це порахуюсь з нею окремо… Зільберкранц сам, розумієш, сам своїм розумом дійшов до того!

Він відривав від грона винограду ягідку за ягідкою і, ніби вправляючись у жонглюванні, кидав собі їх одну за одною до рота. Мені страшенно захотілося й собі винограду.

— А тепер скажи мені, чи ти догадуєшся, чому я тебе приймаю до своєї майстерні? Ну, ну, — підганяв він мене, як візник шкапу під гору, — не догадалася ще? Ну, то я тобі підкажу. Не через твої гарні очі, бо я вже бачив кращі… Тепер уже догадуєшся? Ну! Я не філантроп. А ти знаєш, що таке філантроп? Це такий дурник, який хоче людям задарма добро робити. Я не є дурник, а тебе приймаю до себе, ну? Ще не знаєш? Ой ти, тупа голова… тупа голова…

Від того його нукання я й справді отупіла до краю. Він чогось чекав від мене і хотів, щоб я власним розумом дійшла до того, а я ніяк не могла. Мені, якщо це взагалі можливо, просто болів мозок. У всякому разі, я відчувала неприємний тиск у лобі. Промочивши горло виноградом, шеф продовжував екзекуцію:

— Я бачу, що ти дуже недогадлива. Тому ти добре прислухайся, що тобі казатиме твій шеф. Я хочу мати в майстерні своїх людей, розумієш, а не замаскованих ворогів. Хай я тільки сезон відкручу, то на сто вітрів порозганяю цю збільшовичену групу! Вони тепер почувають себе міцно, бо знають, що мені потрібно замовлення вчасно виконати, але хай прийде "огірковий сезон", хай мої клієнти по курортах пороз'їжджаються, тоді я їм іншої заспіваю… Слухай, — змінив він несподівано тон і зробив крок до мене (я в цей час зробила два кроки назад), — ти дівчина з провінції…

Мені кров ударила в голову. То цей теж хоче посмажити свою печеню на моєму провінціалізмі?

— …Дівчина не зіпсована, маю надію, ще не заражена комуністичною чумою… Будь тільки розумна, і тобі буде багато користі з того, ну, а твоєму шефові вигоди. Ти ж знаєш, що, згідно з законом, я не

повинен тобі платити, але я згоден — звичайно, щоб про це ніхто не знав, — навіть дещо платити тобі, а ти мусиш… ну, — чи я маю все тобі викладати, як на лопаті! — піти мені на руку… Розумієш: вигода за вигоду! Ти насамперед старайся якнайменше зближатися з цією бандою. Вони тебе почнуть намовляти — ох, знаю я їх, як свої п'ять пальців! — вступити до тієї їхньої профспілки. А навіщо тобі профспілка? Що дасть тобі профспілка? Я тебе краще забезпечу, ніж десять їхніх профспілок. Але, — зробив він чортівськи хитру пику, — ти старайся все ж таки бути добра з ними. Розумієш мене? Не приставай до них, але… крутись коло них. Старайся бути з усіма в дружбі. Ну, тепер розумієш? Я мушу знати, чим дихає кожна моя робітниця… Ти добре подумай над моїми словами… і над своїм становищем. Ще одне! — завернув мене, коли я, спітніла від усього пережитого, пустилася до дверей. — Я не бажаю тобі, щоб хто-небудь знав про нашу розмову. Бо якби до моїх вух дійшло, що ти…

"…кому щось сказала, то вигнав би я тебе на сто вітрів", — докінчила я в думці за нього. Але ні! Не це мав він на думці.

— …що ти видала комусь наш секрет, то я тебе у тій хвилі віддаю в руки поліції як непрописану волоцюгу! А ти, гадаю, — примружив він огидно одне око, — знаєш поліцейські приписи, що стосуються дівчат без постійного місця проживання. Тепер можеш уже собі йти! — показав він мені на двері.

До моєї пам'яті, як уламки заліза до магнітної голки, почали чіплятися уривки десь прочитаних чи почутих розповідей про ті страхітливі речі, що трапляються з дівчатами без постійного місця проживання. Я чомусь відразу стала свідома всіх тих небезпек, що тепер могли загрожувати мені. В моїй пам'яті воскресла, як жива, історія про одну дівчину з нашого міста, яку помилково, чи, вірніше, через лють поліції за те, що дівчина мала зв'язки з підпільниками, офіціально зареєстрували як вуличну, ще і книжечку з номером виписали на її ім'я. Нічого тут не допомогли й суди (хіба що ще більше розголосили справу), бо який суд може змити пляму з дівочої честі?

Я зважилась глянути в обличчя моєму шефові. Потворою видався він тепер мені, а не людиною! І я залежала від волі цієї потвори! Він, ніхто інший як він, має мене в своєму кулаку!

Правда, я могла спробувати втекти, але в мене не було ніяких документів, крім шкільної довідки, а з часу вбивства куратора польська поліція зробилась ще пильніша і підозріліша. Грошей на поїздку залізницею, що було б найбезпечніше, в мене не було. Пускатися пішки в таку дорогу — це було все одно, що викликати до себе підозріння як до політично неблагонадійного елемента і потрапити до рук слідчих органів.

— Іди, — сам відчинив мені шеф двері в коридор, — іди на роботу. Я думаю, що тут роздумувати нема чого. Алло! — гукнув він мене, коли я вже була в коридорі. — Де ти ночуєш?

Після деякого вагання я назвала йому адресу тітки Теми. Він трохи подумав, а далі сказав (у мене склалося враження, що ця думка ще раніше була в нього в голові):

— Зальц — то не є придатне товариство для тебе. Сьогодні забере тебе до себе одна з моїх челядничок, панна Міся. В неї житимеш, з нею ходитимеш на роботу і з нею повертатимешся додому. Це особа гідна довір'я, і від неї зможеш багато чого навчитись. Ну, тепер іди працюй!

Мені стало ясно, що віднині я ув'язнена.

Як п'яна, увійшла я до майстерні. Очі всіх звернулись в ту мить до мене. А для мене тепер тільки одне було цікаве: яка з себе ота моя в'язнична сторожиха, ця панна Міся?

До мене підійшла дуже висока, дуже худа, з рухливими, злими очима жінка:

— Ви зветесь Марта Кравчик? Гаразд. Ідіть! Он там, під вікном, буде ваше місце. Як бачите, маєте одне з найкращих місць у майстерні! — Вона всміхнулась до мене, але мене анітрохи не зігріла та золота (це треба дослівно розуміти, бо в панни Місі, здається, не було жодного свого зуба) усмішка.

Я не хотіла місця при вікні, за яке вимагали від мене плати понад мої сили. Я рвалась до простору поза вікном!

Мені дали обпороти якийсь комірчик. Робота була така незначна, що мене взяла підозра, чи взагалі ця праця комусь потрібна. От просто дали мені забавку, щоб зайняти мою увагу, а самим краще стежити за мною.

Що було мені робити?

Я відчула, як очі панни Місі так і ходять за моїми рухами, як два вартові, і я хоч у гурті, але відрізана від решти дівчат.

Це було страшне почуття. Це було щось, що мені не вміщувалось у голові. Як же це так? Он там, за вікном, гамір, рух, воля, живі люди, а мене тут ув'язнили, і про це ніхто не турбується, ніхто проти цього не протестує, ніхто не поспішає мені на допомогу!

Я повела очима по дівчатах. Всі чотирнадцять голів, як одна, були нахилені над роботою.

Який я мала вихід? Знала я тільки одне: донощицею не буду, хоч би мала життям моїм заплатити. Промайнула навіть така думка: як не витримаю, то повішусь. Але вже в черговій хвильці засоромилась свого настрою. Світ такий прекрасний, за вікном така ласкава золотиста осінь, що навіть крізь вікно моєї в'язниці видно, як виблискує насичене золотою порошею осіннє повітря. Десь там чекає на мене мій Казимир, а я думаю про такі страшні і нікому не потрібні речі.

Раптом відчула, як хтось ударив мене в потилицю кулькою з паперу. Комусь ще жарти були в голові тоді, коли мені життя здавалося немилим.

Я з докором оглянулась: кому це прийшла охота дражнити мене? — коли очі мої зустрілися з серйозним, дуже зосередженим поглядом високої блондинки, що сиділа позад мене.

Вона не промовила до мене ні одного слова, але я з мови її очей зрозуміла, що це саме вона кинула мені ту паперову кульку і що я повинна підняти її.

Я так і зробила. Там було написано нерівними і так і видно, що десь на коліні писаними літерами: "Не йди з Місею. Викрутись тим, що тобі ще потрібно від Ривки свої речі забрати. Сьогодні поговоримо".

Це був перший голос допомоги.

Як же ж могла я не послухати його? Я зробила так, як мені радила паперова кулька. І як не дивно, панна Міся легко спіймалася на підступ.

— Добре, — погодилася вона, — але вранці принесіть на моє мешкання свої клунки.

Завтра!.. Завтра, "золота" панно Місю, буду я в цій порі вже напевно під'їжджати до Станіслава. Не на те виривають мене з ваших пазурів дівчата, щоб ми з вами мали ще коли-небудь зустрітися!..

Я хотіла йти (мені тепер справді здавалось, що я йдучи ледве доторкуюсь землі, — таке почуття легкості охопило мене) разом з Ривкою, бо мені конче хотілось мати когось близького коло себе, як Ривка нагло наче під землю провалилась. Не бачила я й тієї блондинки, яка послала мені перший сигнал допомоги.

Вдома я вже вечерю з'їла, коли прийшла Ривка з блондинкою (Марина її ім'я) і ще з одною дівчиною, Ядзею її звати.

— Ми прийшли з тобою поговорити серйозно, — сказала мені блондинка.

— Про що тут говорити? — не зрозуміла я її намірів. — Я вам без міри вдячна, що ти допомогла мені вирватись з пазурів того хижака… А тепер… я вже вирішила… Продам що-небудь з одягу чи хоч би ковдру й подушку і таки доб'юсь додому.

Марина, яка (про це я вже догадалась) була ватажком між дівчатами, дала мені виговоритись, а потім спокійно і логічно, як називається, виклала свої думки переді мною.

Насамперед вона попросила мене, щоб я спокійно вислухала її до кінця, що я й пообіцяла.

— Ось у чому справа: проти себе стали до боротьби два табори: табір, що його сміливо можна назвати табором рабовласників, тобто різних хазяїв, чи пак шефів, власників підприємств, великих фабрик, таких, наприклад, як Бачевський у Львові (Марина так захопилась власними словами, що забула, що перед нею товаришка по роботі, і почала виголошувати справді агітаційну, вічову промову, і табір рабів, тобто тих, що працюють у згаданих майстернях та підприємствах. Чи мені здається, що як витримаю ті роки науки, то стану самостійною кравчихою? Хай мені перестануть снитися такі казочки. По-перше, я ніколи не здам майстерського іспиту. Так, Мартусю, так! Бо ж ті, що питають при іспиті, — хто вони? Сердечні приятелі наших хазяїв! Вони разом п'ють, разом гуляють, разом зводять дівчат, так, так, Мартусю! І ті сердечні приятелі вже подбають про те, щоб їх друзяки мали якнайменше конкурентів. Тому єдиний порятунок для кравчихи — це лишатися на правах вічного челядника, не мати податків на голові і, як той віл у ярмі, працювати на своє животіння і розкішне життя своїх

шефів. Але проти цього йде організована боротьба (Марина знову переходить на офіціальний вічовий тон). От, наприклад, професійна спілка кравецьких учениць і челядників. Чого від мене хоче їх шеф? Нічого незвичайного. Він тільки хоче, щоб я не стала членом профспілки, бо він передчуває, що звідси прийде йому загибель, а з донощицтвом — то зовсім пусте…

— Як? — вихопилося з мого наболілого серця. — Доносити на своїх товаришок — це, по-твоєму, пусте?

— Ні, — сміється Марина, а я, вбийте мене, не розумію, що тут смішного. Я мусила мати справді дурні очі, бо вона сказала мені вже без сміху: — Я бачу, що ви нічого не розумієте. Ви так трагічно взяли собі до серця те, що шеф доручив вам доносити… І про що ти (знову перейшла зі мною на "ти") будеш йому доносити? Хіба він не знає, що ми ненавидимо його? Хіба він сам не почуває, що він паразит, який живе з нашої праці? Запевняю тебе, що його зовсім не цікавить, щоб ти доставляла йому відомості про нас, бо ми знаємо вже себе взаємно, як лисі коні… Його наміри зовсім інші, вір мені. Йому хочеться перш за все здискредитувати тебе в очах нашого гурту. Йому не так хочеться, щоб ти була донощицею, як щоб ми тебе за таку вважали. Він погрозив тобі поліцією, якщо ти не вдержиш язика за зубами, а сам, згадаєш моє слово, за допомогою Місі поширюватиме чутки, що ти донощиця. Це для того, щоб ми втратили довір'я до тебе і не прийняли тебе до профспілки. Можливо, і навіть певно, що він готує тебе на агентку, яка повинна обробляти новачок, що прийдуть… на наше місце. Досі цю функцію виконувала панна Міся. Але, мабуть, вона скоро піде у відставку. Ти тільки бережись, щоб у всьому не перебрати на себе роль панни Місі…

— Ну, що ти? — ображається за мене Ривка. — Ти не забувай, по-перше, що панна Міся входила у свою роль, як вона і шеф були на… двадцять п'ять років молодші, а по-друге… то панна Міся, а це — Марта Кравчик.

— Годі! — буркнула незадоволена з себе самої Марина. — Щодо Марти Кравчик, то ми трохи знаємо її…

— Що мені робити? — спитала я в Марини, бо почувала, що доля моя, власне, не вирішилася.

Марина по-братньому (саме по-братньому, а не по-сестриному) поклала мені руку на плече:

— Слухай, мала, я бачу, що ти вже зовсім охляла. Так не можна. Я почуваю, що ти тепер найрадше сховалася б під мамину спідницю. Це нікуди не годиться. Це була б втеча з поля бою, а ти знаєш, як на війні карають за дезертирство? А втім, чому ти тільки про себе думаєш? Чому ти не хочеш думати про десятки і сотні тих, що працюють у цьому самому ділі? Чому твоя думка не полине вперед і ти не подумаєш про тих, що прийдуть на твоє місце? Так не можна, Марто! Ми оце вирішили щойно, що ти таки залишишся в майстерні Зільберкранца.

Я хотіла запротестувати якнайенергійніше, але Марина не дала мені ані слова вимовити:

— Ні! Ти вже мовчи, коли старші говорять! Панові Зільберкранцу здається, що він підведе, а ми тим часом йому підставимо ніжку. Ти поки що вдавай з себе покірну овечку, а там, як прийде час, впишешся до профспілки, і… я сама горю з цікавістю бачити, яку міну зробить від такої несподіванки наш любий шеф… Ти… Я маю право від тебе чекати…

— Від мене? — здивувалась я дуже, бо ми всього тільки півдня були знайомі. Що це таке, що в цьому Львові завжди хтось від мене чогось чекає? — Адже ти навіть не знаєш мене? — вирішила я зіграти у відкриті карти.

— Ні, ти помиляєшся, — всміхнулась якось загадково Марина. — Я тебе знаю, і досить-таки добре. Чи ти думаєш, що якби я тебе не знала,

то я так возилася б з тобою? Чи мало зарази засилають у наш гурт? О, ми не з тих, що, не розпитавши броду, лізуть у воду.

Тепер відсувається на задній план і моя роль у майстерні Зільберкранца, і моя майбутня поїздка додому. Мене аж з'їдає цікавість: звідки мене може знати Марина? Я щось передчуваю. Блукаю навмання, як сліпа. Хочу думати і не маю відваги. Я хочу знати правду і боюсь тієї правди. Не відстаю від Марини з цим запитанням.

— Не скажу, — відмахнулась вона від мене, як від надокучливої мухи, але я з гри її обличчя бачу, що її суворість більше удавана, ніж справжня. — Не скажу, бо ти мамалига несолена — ось що ти таке! Я собі інакше уявляла тебе. Відчепись!

Але як же я можу відчепитися від джерела таємниці, яка так хвилює мене? Я почуваю, що за цими натяками ховається якийсь глибший зміст.

Наполягаю так довго, аж врешті відкликає мене Марина за ширму тітки Теми і, тримаючи мене своїми очима, як на ланцюгу, запитує:

— Будеш мужня?

— Буду!

— Слово?

— Слово!

— Востаннє Казимир Пяст працював серед робітників у самому Львові і... (я чую, як серце лізе мені десь під горлянку і там починає калататися...) як поліція почала йти за ним назирці, він... переховувався в одних моїй добрих знайомих...

— А тепер де він? — спитала я.

Ноги підломились мені, і я сіла на якусь скриню тітки Теми.

— Ти ж дала мені слово, що будеш мужньою, — протверезує мене Марина. — Встань! Тепер він… у Березі Картузькій!

— У Березі! (Чи це мій голос? Чи це я спитала?)

Наче крізь дрімоту слухала я дальшу розповідь Марини.

Я дізналась від Марини, що в той час, як я нудьгувала у Заславських, він, мій богатир синьоокий, переховувався у добрих, відданих справі людей і дуже переживав від того, що я не відповідала йому на листи.

Я хотіла держатися мужньо, так, як обіцяла Марині, але немужні, дурні сльози самі скапували по обличчю.

— Чого ти плачеш? Нагадуєш мені того героя, що вибирався на війну, щоб убити двох-трьох ворогів і додому повернутись, і був страшенно здивований, коли хтось висловив думку, що і його може поцілити куля. Сотні людей перебувають у Березі, а ти…

— Я знаю. Мені тільки дуже шкода, що я не знала, що він у Львові…

— Зате я знала і через нього пізнала тебе, хоч ще і не бачила…

— Що за збіг обставин! — не можу надивуватися.

Марина інакше дивиться на цю справу:

— Я не сказала б, що в цьому аж так багато випадковості. Моя зустріч з Пястом не була випадкова. Адже всі ми організовані і маємо

своїх людей по різних місцевостях Польщі. От щодо зустрічі з тобою, то тут справді вже більше відіграв роль щасливий випадок…

На моє серце впав новий камінь: Казимир не одержував від мене відповіді на свої листи, а замість того, певно, дістав повідомлення від батьків про те, що я з ним розірвала.

Ні, правду кажуть наші люди, що нещастя не ходить само, воно обов'язково шукає собі пари.

Та це чергове нещастя замість добити мене, на мій власний подив, якось зміцнило мене внутрішньо. Я тепер без вагань погодилася на те, що вдаватиму з себе агентку фірми Зільберкранц, щоб допомогти дівчатам.

Тепер я вже інакше розуміла поняття етики щодо ворога. Коротке перебування в товаристві дівчат у майстерні наче наділо мені на очі збільшувальні скельця. Озброєна такими окулярами, я побачила тепер, скільки на світі горя, скільки звихнено людських життів заради мамони!

От хоч би живий приклад зненавидженої всіма панни Місі.

Тепер, коли ми жили разом, тобто коли я ночувала в незайнятій ніші її квартири, придивилася я ближче до її життя.

І що вийшло? Всі в нашій майстерні (безперечно, заслужено) її ненавиділи, вважали її за свого ворога, а, по суті, вона сама нещаслива жінка.

Як не дивно, а вона — теж одна з жертв суспільного ладу, який тепер сама репрезентувала.

Ось що про її історію розказують дівчата.

Колись, мало не двадцять п'ять років тому, між нею і Зільберкранцом було щось на зразок кохання. Зільберкранц був тоді красивий (просто важко уявити собі, що колись так було) хлопець, а панна Міся — підтоптана вже панна — з вузликом грошенят.

Та панна Міся була ревна католичка, а Зільберкранц — єврей, отже, про який-небудь одвертий зв'язок між ними й мови не могло бути.

Що ж далі? Панна Міся допомогла коханому, як то кажуть, стати на ноги, добитися становища майстра, відкрити власну майстерню, навіть вирядила його на півроку до міста мод — Парижа — на свої кошти, а за все своє добро вимагала тільки одного: хай він ціле життя залишиться нежонатим.

Зільберкранц, звичайно, це їй обіцяв і дотий був вірний, доки не зустрів жінки, яка своєю появою приневолила його зламати слово.

Одного гарного дня він повідомив панну Місю про те, що він уже по шлюбі.

Я собі уявляю, який то мав бути удар для Місі! Це так, якби азартний гравець поставив на одну карту всеньке своє майно і програв його. Кажуть, що з того часу вона стала ще більш злюща, ще більш недружелюбна, але відірватись від Зільберкранца не могла, бо, переживши цей удар, залишилась надалі в його майстерні на посаді її керівнички.

Я часто ставлю перед собою питання: цікаво, чи при інших соціальних умовах була б і Міся інша?

Напевне!

Коли б вона потрапила в такі суспільні умови, де не торгують безробітними чоловіками і гарними дівчатами, то вона, напевне, і життя скерувала б на інші рейки...

Після того, як дізналася я про цю історію, шеф наш став ще більш огидний мені. Але минув якийсь час, і він знову покликав мене до себе.

З якими іншими моральними настановами переступила я поріг його кабінету! Я всіляко силкувала себе до того, щоб хоч трохи мати вигляд затурканої і заляканої дівчини, — стільки було в мене відваги і виклику до цілого світу! Свідомість того, що мій Казимир у Березі Картузькій, збудила в мені всі приспані чи не усвідомлені раніше сили. Я готова була до будь-якої боротьби, бо я знала тепер, що в кожному особистому змаганні є часточка загального.

Шеф вдався тепер до інших засобів. Він перестав уже мене залякувати. Навпаки. Він почав малювати мені перспективи, які можуть чекати мене в разі, коли я буду розумною дівчиною.

— Чи ти свідома того, — питає мене старий дурень, — що ти є гарна дівчина? Но-но, не потрібно червоніти. (Тут я вже не прикидалася, бо мені справді дуже неприємно стало від цих його слів). А чи ти знаєш, яку велику роль в нашій справі відіграє жіноча краса? Кожна, розуміється, ліпша кравчиха повинна бути водночас і моделлю.

Чому він не хоче, щоб я належала до профспілки? Бо там мене забаламутять і зіб'ють з дороги. А він має для мене інші, благородні плани. Він, як бог йому допоможе, з нового року перетворить свою майстерню на жіночий конфексіон європейського масштабу, тоді будуть йому потрібні не тільки вмілі кравчихи, але й зграбні фігурки та гарні личка. Ну, звичайно, він не хоче втратити всіх своїх челядничок, і тому я повинна допомогти йому зорієнтуватись, кого слід буде залишити, а кого вислати на зелену пашу. Мені, як новій, буде зручніше розвідати, хто яким хутром підбитий. Хе, хе! Ну, а як проживається мені у панни

Місі? Немає скарг на харч? Чи не затвердо спати? Не страшно самій одній дівчині в ліжечку, га?

Від почуття огиди в мене починають активніше працювати слинові залози, і я стримую себе, щоб не викинути цей надмір слини в ту потвору напроти мене.

"Ще не час", — вгамовую себе і з мукою граю роль, яку мені накинули мої нові подруги.

* * *

Немає іншого виходу! Хоч-не-хоч, мушу повідомити своїх про зміни, які сталися в моєму житті. Звичайно, я не можу і не хочу всього написати. Папір, хоч який нібито терплячий, таки не переносить дечого. Про решту колись поговоримо, поки що обмежуюсь повідомленням, що мені стало неможливо жити в панства Заславських і я мусила покинути їх. Згадала також про те, що у пригоді мені стала дочка Зальців. Хоч це наївно, але мені здавалось, що мама, прочитавши мого листа, відтепер робитиме свої закупки тільки в Зальців і я в якійсь частинці віддячу цим Ривці за її добре серце. Побоюючись, щоб мої листи випадково не потрапили до рук панни Місі, прошу мамусю відписати мені на "до запитання".

Досить довго (а може, це мені тільки так здавалось?) не було відповіді з дому. Нарешті прийшов той довгоочікуваний, бажаний лист, і… прикро про це говорити, але не приніс він мені того, чого я сподівалась. Після кількаразового читання маминого листа я прийшла до висновку, що ми не тільки живемо з нею в різних містах, але й думаємо та почуваємо різно.

Мама писала, що краще мені вертатися вже додому, якщо непорозуміння (вона це називає "непорозумінням" — правда, мама багатьох речей не знає ще) з добродійкою Заславською такого роду, що

їх не можна усунути. Мама могла б бути спокійна за мене тільки тоді, якби я жила під опікою цієї пані. (Тут уже мене насправді сміх розібрав!) А коли це стало, на жаль, неможливим, то краще мені вже назад їхати... Батько навчився трохи склярства і тепер під зиму має деяку роботу, а взимку (це вже заплановано) буде батько брати до хати розмальовувати дитячі іграшки. Я могла б для цієї фабрики (батько вже натякав власникові на це) шити стильні костюми для ляльок. Фабрикант шукає інтелігентної, з мистецьким смаком дівчини для цього, і мама думає, що я йому підійду. Йдеться головно про ляльки-гуцулки, які він збирається посилати до Познані та інших міст Польщі. Вдома все по-старому. Новина хіба та, що Марильчин Янек "з розпачу" заручився з однією багатою шляхтянкою, з-під Станіслава. Написав він Марилі сердечного, любовного листа, в якому запевняв, що вона була і залишається його єдиним коханням і що тільки "обставини" змушують його до цього кроку. Та це, звичайно, не дуже втішило бідну дівчину. Мариля зовсім зломлена.

І тільки при кінці листа, в постскриптумі, передала мені мама в досить зловтішному тоні звістку, що Пястів Казик заарештований і вивезений до Березі Картузької. На думку моєї мами, саме цього можна було від нього й сподіватись. Годі вимагати від хлопця, який там, у Варшаві, водився з останніми покидьками, щоб з нього була порядна людина. "Так-то, дочко, — закінчувала свого листа мама, — немає нічого злого, що б на добре не вийшло". Це мало означати, що мені "вийшло на добре" те, що вони розлучили мене з Казимиром.

Ні на хвилю не мала я вагань щодо того, чи повертатися мені до Станіслава. Мені навіть здавалось, що якби я тепер повернулась додому, то зрадила б цим Казимира.

Я пригадала його слова про те, що наше кохання — це не тільки наша особиста справа. Якою чарівною мелодією звучали тепер у моєму серці ці слова!

Я скористалася з відсутності панни Місі і написала додому довгого нещирого листа. Я писала, що працюю в першорядній (і це була правда!) кравецькій майстерні і що з мене колись повинна б вийти кравчиха першого класу. Живу я в дуже милої, дуже доброї старшої челяднички, керівнички майстерні панни Місі, де мені хіба пташиного молока бракує. З нового року має наша майстерня перетворитися на великий магазин, і тоді мої умови ще поліпшаться. "Будьте спокійні, мої любі, мені у Львові живеться, як у казці. Щодо Марилі, то я напишу їй окремого листа".

Це я і зробила. Я хотіла переконати свою подругу тільки в тому, що людина таких моральних якостей, як Янек, зовсім не заслуговує на її кохання. Хіба ж самого того факту, що він одружується з іншою, не досить для того, щоб викинути його з серця і з пам'яті? За що, власне, його любити?

Якось на диво скоро прийшла відповідь на мій лист, яка мене глибоко зворушила. Особливо запало мені в пам'ять одне речення: "Як легко любити добрих". Не мігши виправдати (навіть цього вона не може!) Янека, вона жаліла його як легкодуху людину і цією жалістю штучно підтримувала свої почуття до нього.

"Це нещасна людина, Мартухо, — писала вона, — я мушу жаліти його навіть тоді, коли він не заслуговує на те, щоб його поважати".

Мені стало ясно, що було б нерозумно вимагати занадто великої логіки від закоханого Марильчиного серця, і я подумала, що тільки час вилікує її і покаже їй колись Янека у всій його моральній убогості...

Тепер я ще частіше почала задумуватись над тим, як би все-таки дати Казикові знати про себе і від нього одержати звістку. На фоні вчинку Янека Казимир ще вище виріс у моїх очах. Його образ, який я плекала в серці, наче здобув до своєї краси ще й прекрасну раму.

Хтось мені казав, що з в'язнями у Березі Картузькій, очевидно, можна листуватись урядовим шляхом. Я написала на листівці кілька звичайних фраз, на зразок тих, що їх колись писали жовніри з фронту за австрійських часів: "Я здоровий, і мені ведеться добре", — і почала чекати відповіді.

А життя тим часом не стояло на місці. Мій шеф теж не хотів сидіти без руху. Не знаю, чи для того, щоб випробувати мою вірність, чи справді потрібні йому були ті інформації, але він почав натискати на мене, щоб я йому розвідала, хто в майстерні копає проти нього.

Я відразу прилетіла з цією новиною до Марини.

— Що ж тепер буде? Він вимагає від мене неможливого.

Марина, як звичайно, відповіла мені цілком спокійно:

— Нічого неможливого в цьому я не бачу. Про що тобі йдеться? Про конкретну особу? Бери мене! Скажеш йому, що я бунтую дівчат, щоб не працювали поза встановлені години, щоб за кожну поза восьмигодинним часом годину вимагали для себе окремої плати, щоб за основу платні для челядничок бралися середні щотижневі прибутки, щоб учениці не давали себе завантажувати домашніми роботами, включно до натирання підлоги в квартирі Зільберкранца, і таке інше і таке інше...

— І ти добровільно погоджуєшся, щоб я тебе так обляпала перед старим?

— Дурненька, не тільки погоджуюсь, але й дуже прагну цього! Це ж для нього ніяка не новина. Він просто хоче випробувати тебе — і все! Маймо надію, що такі інформації переконають його в твоїй "відданості" йому.

Мій шеф був справді дуже задоволений після цього доказу моєї "щирості". Він такий задоволений з мене, що мені іноді аж моторошно стає від його ласки. Він називає мене не тільки розумною, але й чемною дівчиною і щоразу виразніше натякає на те, що він колись зодягне мене, як королеву, і візьме з собою до "Жоржа" на забаву.

— Я люблю мати при боці файну кубіту[9], щоб інші мені заздрили, — каже він.

Дивлюсь я на ту фіолетову пику, пробачте за грубість, і хочу уявити собі, як перекоситься вона, коли дійде до нього звістка, що "чемна" і "розумна" дівчина стала членом профспілки! Тільки це одне додає тепер мені бадьорості й сили терпіти до тієї хвилини, коли закінчиться моя роль.

Та ось прийшла і ця блаженна хвилина.

Марина ще з самого ранку повідомила мене, що сьогодні ввечері на профспілкових зборах розглядатимуть і мою заяву.

Був це незабутній вечір у моєму житті. Так хвилювалась я тільки раз, у дитинстві, коли мати вела мене до першого причастя.

Я мусила брехнею відкрутитися від товариства панни Місі, та це мала бути остання моя брехня цього гатунку!

Моє серце тривожно билося, коли я слухала на зборах, як читають мою заяву і біографію. Я не могла надивуватись, яка бліда, яка вбога на факти моя біографія, хоча стільки довелось мені пережити й переболіти…

Врешті настав момент, коли різні товариші почали ставити мені всякі запитання. Деякі з цих запитань просто вражали мене, не привчену до

такої громадської відвертості. Та от хтось поставив мені і таке запитання: в яких я стосунках з товаришем Казимиром Пястом?

Я вже страшенно збентежилася, вкрай зніяковіла, коли голова зборів з поблажливою усмішкою сказав:

— Це запитання, товаришу, ми відхиляємо, як занадто особисте…

А коли голова промовив:

— Хто за те, щоб товаришку Марту Кравчик прийняти до нашої профспілки? — мені так зашуміло в вухах, стало так гаряче у всьому тілі, що здалося, ніби я лечу в прірву.

— Прийняти одноголосно!

Того вечора пішла я до мешкання панни Місі тільки для того, щоб забрати звідти свої речі.

— Куди, куди? — бігала по кімнаті схвильована панна Міся. — Куди? Я забороняю! — вихопилась в неї навіть така фраза, але вона, мабуть, сама скоро зміркувала, що забороною тут небагато вдієш, бо з високого тону відразу впала в істерику і почала плакати та нарікати на брак вдячності у людей, що завжди-завжди за хліб відплачують їй каменем.

Само собою розуміється, що першим жестом мого шефа, як тільки дізнався він про правду (незважаючи на всі його попередні компліменти щодо моєї фігурки і бузі[10]), була зроблена підвищеним тоном у присутності всіх учениць і челядничок заява, що він виганяє на сто вітрів "це сміття" (тобто мене) з своєї майстерні.

Хоч ці слова були, так би мовити, передбачені програмою, все-таки було неприємно чути їх на свою адресу.

Я мовчала (це теж було заздалегідь вирішено між нами). Зате виступила Марина.

Я ще ніколи не бачила її такою гарною! Хвилювання додало рум'янців її блідому, трохи наче налитому обличчю, блиску її очам. Навіть голос її змінив своє забарвлення.

— Добре! — сказала вона. — Але якщо піде звідси Марта Кравчик, то я заявляю від імені всіх учениць і челядничок, за винятком панни Штейн, від якої я не уповноважена говорити, що всі ми залишаємо вашу майстерню… А наша профспілка, беріть ці обставини на увагу, пане шефе, уже подбає про те, щоб ніхто не став на наше місце. Це вам наша відповідь.

Тепер я зрозуміла, що моя роль мала серйознішу мету, ніж те, щоб тільки зіграти на нервах шефа. Дівчата хотіли мати привід для організованого виступу.

— Що ви? Що це за погрози? Я покличу поліцію! Це шантаж! Це терор! Грабунок серед білого дня!

Шеф кричав… Дивно, нікому чомусь не були страшні його слова. Він грозив, і ніхто його не боявся. Він аж пінився, а дівчата на чолі з Мариною стояли спокійно, як статуї. В цьому вже була наша перемога.

Хоч за нашим шефом стояла озброєна поліція і вся державна адміністрація і хоч він був, як говорила Марина, рабовласником, а ми — його законними рабинями, я відчула, просто серцем відчула, що ті, кому належить перемога у майбутньому, — це ми, а не пани Зільберкранци!

Між шефом і Мариною стала панна Міся. Вона, треба визнати, виказала куди більше такту, ніж він.

Кінець кінцем стало на тому, що я поки що залишусь у майстерні (таки наша взяла!). Це "поки що" означало — до першого січня 1940 року, а там, з проектованою перебудовою майстерні на жіночий конфексіон, буде видно, кого фірма (це слово підкреслила панна Міся) вважатиме за потрібне залишити, а кого звільнити (вже не "прогнати на сто вітрів!").

— А ви нас, — звернулась панна Міся з чемною ущипливістю до Марини, — будь ласка, не застрашуйте своєю профспілкою, бо на закони завжди знайдуться закони, так, як на терор знайдеться терор...

— Ага, Береза Картузька! — вигукнув хтось з гурту.

— Хто це сказав? — вирячив свої очі на купку дівчат наш шеф. — Хто це сказав?

Та ніхто йому не відповів.

І навіть те, що панна Штейн не заявила, що це не вона, а солідарно мовчала разом з іншими, треба було вважати за велику перемогу на ділянці нашого крихітного фронту.

Було це на початку літнього сезону 1939 року, а у вересні цього самого року мали ми вже війну в своєму краї...

* * *

Війна!

Ніколи я до того часу не уявляла собі, що може статися з війною. Адже від самого дитинства навчено мене, що війна — це таке ж зло, як голод і зараза. Хіба ж не співала я колись сама побожно: "Од мору, гладу і воєн сохрани нас, господи!".

Звістка про те, що Польща втягнута у війну, сповнила мене хвилюванням, якого не в силі була приховати… Десь глибоко таїлася надія, що ця війна принесе розвал панської Польщі, а тим самим і… розвал Березі Картузької.

Мій настрій видався аж надто підозрілим Ривці.

— Я не розумію, чого ти радієш? — спитала вона мене із стягнутими бровами, звільнившись досить холодно з моїх обіймів. — Ти ж знаєш, що як Польща програє, то прийде сюди на окупацію гітлерівська армія… Чого ж тут радіти? Хіба ні? Чи ти, може, — і її очі звузилися так, що тільки крізь щілинки проходило світло від них, — чекаєш німців?..

Я нічого не сказала на це, тільки подивилась, як то кажуть з серцем, так, що Ривка без слів зрозуміла мене. Вона з плачем впала мені на груди.

— Пробач мені, — схлипувала вона, — я знаю, що ти не така. Але…

Незважаючи на воєнну метушню, на перші транспорти поранених і біженців з Познанщини, в нашій майстерні на перший погляд все йде по-старому. З тією хіба різницею, що не приймаємо нових замовлень (по правді, то ніхто їх не робить!) і що шеф наш став до всіх без винятку, навіть до такого "сміття", як я, незвично ввічливим.

Характер різних клієнток теж дає себе знати. Одні пані вже в перші дні мобілізації прибігли захекані і позабирали недокінчені, часто навіть без рукавів, сукенки, інші знову вередували так, наче війна ні в якому разі не може зачепити їх буття.

Пані Х., наприклад, уперлась за всяку ціну мати при сукенці канаркового кольору викінчені тюлем рукави та шийку кольору каштанів, і ми з Мариною вже другий день бігаємо по місту по… каштановий тюль.

В нормальних умовах панна Міся ні за що в світі за такою дрібницею не випустила б у місто аж двох робітниць разом, але тепер на ці справи дивиться вона крізь пальці…

Вулиці Львова являють собою карикатуру на карнавальні дні. Рух на них справді надзвичайний. Впадають у вічі протилежності, які найкраще характеризують ці дні.

На стінах будинків розвішені великі, як плахти, плакати, що сповіщають про необхідність об'єднання перед лицем спільної небезпеки, а повз ці плакати озброєні військові жандарми ведуть колону закутих у кайдани українських селян.

Польські орльонта (читай: фашисти) вештаються по місті з червоно-білими пов'язками на руках і тичуть кожному, хто хоче і не хоче, летючки про те, що польське лицарство розіб'є ворога вщент, тоді як вулиці Львова дослівно забиті військовими недобитками і цивільними втікачами із західних окраїн Польщі.

Врізалось мені в пам'ять одне особисте авто, завалене валізками, жінками і дітьми, з поприв'язуваними до болотників подушками. З сіл зганяють щоразу нові, під конвоєм, загони мобілізованих. А тим часом у Львові повнісінько військових, яких нема кому сформувати і які волочаться по місту, підсилюючи тільки його хаотичний вигляд.

До мене і Марини підходить якийсь хлопець, з одягу видно, що з Покуття:

— Чи далеко звідси буде до Снятина?

— Навіщо тобі до Снятина? — питаємо в один голос з Мариною.

— Бо бачу я, що тут аж ніяк нема порядку, а мене вдома робота на полі чекає… Так доки ж я буду попід чужими мурами волочитися? Га?

Ми з Мариною дуже докладно пояснюємо йому, як найкраще було б дістатися до його міста.

Вісімнадцятого вересня ми за звичкою вийшли на роботу і застали замкнені двері нашої майстерні. Двері мали бути замкнені зсередини, бо там чути було якесь шарудіння, але ми не поцікавились тим, хоч нам вчувалися голоси Зільберкранца й панни Місі.

Наші єдинокровні брати йшли нам на допомогу, весь український народ по цей і по той бік Збруча переживав історичну, віками очікувану хвилину.

Кілька днів пізніше приніс хтось вістку, що Червона Армія вже у Винниках під Львовом.

— Слухай, ходім переконаємось, чи то правда, — не може втерпіти Ривка. — Я мушу на власні очі побачити їх, хіба ні?

Ледве переконала я її, що така цікавість занадто рискована. Дорога до Винників іде через ліси, а в лісах вештаються різної масті підозрілі люди.

Зрештою, ми ще того самого дня побачили у Львові двох радянських командирів. Приїздили вони на дипломатичні переговори з командою польського військового гарнізону у Львові.

Я не знаю, чи ті два командири справді були такі на диво гарні, чи тільки ми з Ривкою бачили їх через призму нашого настрою, але ми були вкрай зачаровані ними.

— Ти, — щипала мене Ривка весь час, — ти бачила, який благородний у них вираз обличчя? Слухай, той молодший — то має бути, певно, ад'ютант, хіба ні?

Ще того дня ввечері з Личакова в'їжджали у місто радянські танки.

Я вже говорила, що Львів у ті дні нагадував собою якийсь кошмарний карнавал. Я на власні очі бачила, як якийсь молоденький, з дівочим личком офіцерик (трохи нагадував він мені Марильчиного Янека) стояв на розі вулиць Академічної і Легіонів і, обхопивши руками голову, питав крізь сльози невідомо кого:

— Цо сєн дзєє? На мілосць боску, цо сєн дзєє?[11]

Дві ночі і два дні безперервно проходять через Львів моторизовані частини Червоної Армії.

Видовище таке незвичайне, таке грандіозне для нас, що дехто аж не може повірити, що це — дійсність. Адже ми звикли бачити на парадах таку мініатюрну польську армію.

Хтось (неважко догадатися, що недруг нашої справи) поширив чутку — мовляв, все це обман, та й тільки. Ніби одна і та сама колона танків об'їжджає вже два дні замкнутим колом Львів, а наївним людям здається, що це більшовики справді такі багаті на танки. Ще хтось радить позначити як-небудь один з танків чи запам'ятати обличчя танкіста, щоб врешті, до холери ясної (як по-львівському, то по-львівському), знати правду…

Прибігає Марина (теж з червоною квіткою у волоссі і червоною стрічкою на грудях), щоб повідомити нас, що на площі Смольки оргкомітет профспілок бере на облік всіх колишніх членів профспілок, а на Бернардинській площі оргкомітет ЦК комсомолу реєструє всіх колишніх комсомольців.

— Я вже зареєструвалася і тут, і там! — каже вона.

Тільки тепер довідуюсь, що Марина була комсомолкою.

— Ага, ще одна справа, — вже з порога кидає Марина. — Мені казала Ривка, що тут поруч є вільна квартира якогось втеклого офіцера. Займай її, Марто, хай Ривка бодай раз виспиться сама в ліжку.

Квартира та мала ту вигоду, що одними своїми дверима (поки що ще закладеними стружками і шафою) вона виходила до квартири тітки Теми. Марина планує, що я могла б там жити разом з Ривкою. Мене теж приваблює така перспектива, але я ще трохи вагаюсь: чи не буде це самовілля?

— Не будь дурна! Самовілля буде тоді, як ти не оформиш своєї кімнати у житлоуправлінні та відмовишся платити комірне.

В кімнаті зовсім не порожньо. Є в ній, висловлюючись львівським жаргоном, і грати, тобто меблі, які не встиг чи не мав можливості забрати з собою пан офіцер.

А як буде з цими речами?

Тут уже Марина не знає, що порадити.

— Це, звичайно, державне майно. Можливо, що десь є пункт, де беруть на облік такі речі…

Та ми з Ривкою поспішаємо до оргкомітету профспілок на площу Смольки реєструватися.

Перша підходить до стола Ривка. Їй і по праву належить першість. Вона більш як два роки є членом профспілки. Це справляє дуже гарне враження на тих товаришів, що ведуть реєстрацію. Стою збоку і помічаю, як Ривку не просто реєструють, а розпитують про її життя. Вона має зв'явитися сюди завтра ввечері. Певно, для того, щоб одержати якесь доручення, чи що.

Ривка відходить від стола з сяючим, трошки, може, навіть самовдоволеним обличчям.

Тепер моя черга.

— Ваш стаж?

Не розумію значення цього слова.

— Скільки ви років у профспілці?

— Років? Та я всього чотири місяці, але тому…

Та мене про це ніхто не питає. Ніхто мене не розпитує про моє життя, ні каже прийти ще раз.

— Хто далі? — питають уже поза моїми плечима, а я ще стою на місці. Сльози напливають мені на очі, та це не сльози жалю…

Але чиясь рука ніжно відтягає мене вбік. Щойно тепер помічаю, що я своєю закам'янілою позою затримую чергу.

— Що сталося? — питає мене російською мовою якийсь літній, з добрячими голубими очима чоловік. — Ви чимсь дуже схвильовані.

Тепер я вже не витримую і починаю ридати, як дитина, яку пожаліли у неслушну хвилину. Згодом викладаю йому історію з Зільберкранцом так, як вона була. Якби не те, що я мусила послужити товаришкам приводом до організованого виступу, то я сьогодні мала б цілорічний стаж (засвоїла я собі вже нове слівце!) членства у профспілці і… до мене тепер теж поставилися б з більшим довір'ям.

— Та це пусте, — щиро сміється мій оборонець, чи як його назвати. — Для тих, хто хоче віддано працювати для народу і Радянської влади, завжди знайдуться доручення, будьте певні в цьому! Ця реєстрація поки що тільки формальна… для орієнтації. А там виявиться, хто заслуговує на довір'я, а хто проліз у профспілку для інших цілей… Заждіть… Тільки заждіть. Ще вас так завантажать громадською роботою, що будете аж порятунку просити… Ну, гаразд, — і на мій сором він витер мені сльози своєю хустиною.

— Що він тобі говорив? — спитала мене Ривка, яка весь час придивлялася до мене.

Не маю охоти повторювати цю розмову, а особливо Ривці, яку, мені здається, аж розпирають гордощі від того, що нею особливо зацікавилися в оргкомітеті.

— Що говорив, то говорив… Біжімо тепер кудись заявити про меблі в моїй кімнаті.

Воно справді дико було б у ті дні сказати "ходімо". Хто з нас тоді ходив? Їй-бо, хіба тільки старі або каліки, бо всі інші коли не бігали, то літали.

Забігли ми з Ривкою до тимчасового виконавчого комітету і там почали розпитувати, де-то можна заявити про залишені меблі.

Та й тут нам не пощастило. Якийсь старший, із суворими бровами чоловік (мені він нагадав нашого вчителя математики) замість похвалити нас за таку ревність — подумайте тільки! — ще й вилаяв нас:

— Що це у вас, дівчата, роботи іншої немає, чи що, що літаєте по установах? Он місто вже третій день без води і світла. Вчора якісь злочинці підклали бомбу під оргкомітет наросвіти, щастя, що не вибухнула. З редакції "Вільна Україна" нам тричі на день дзвонять:

подайте в цю ж таки мить друкарок, а вам, видно, робити нічого... Що ви до цього часу робили? Кравцювали? А чи ви поцікавились, що діється з вашою майстернею? Адже вона тепер ваша, чи не так?

Справді, як могли ми забути про свою майстерню? Цікаво, що поробляє, коли не дала драла, наша "золота" панна Міся?

— Ти знаєш, — слушно зауважує Ривка, — ми з тобою нагадуємо тих замріяних філософів, що, задивившись у небо, спотикаються об дорожні камені, бо не бачать того, що навколо них діється. Хіба ні? Як же могли ми забути про нашу майстерню? Ну, хіба ні?

Я нічого не сказала Ривці, але подумала, що справді треба побігти до майстерні й подивитись, що там діється.

Ми пішли туди. Двері застали ми відчиненими навстіж. Як можна було здогадатись з того, що тут робилося зараз, наша майстерня перетворилася на артіль (увага, запам'ятати це нове слово!).

Ми (то справді був наш найдурніший виступ за цілий день) спитали про Місю і Зільберкранца. Ні, ніхто їх тут не бачив. Якась з наших дівчат мала відомості, що Міся разом з сім'єю Зільберкранца втекла до Румунії.

— Що ж! Щаслива їм доріженька!

До нас підійшла жінка у військовій шинелі, мабуть, майбутня керівничка артілі, і спитала, чи ми не маємо охоти залишитися тут працювати.

— Ні, — відповіли ми в один голос.

Не знаю, чим керувалась Ривка, коли вимовляла оце "ні", але я хотіла починати нове життя, відрізавши себе від усього неприємного, що гнітило мене у минулому.

— Як же це так, — спитала мене жінка в шинелі, — що ви досі ніде не працюєте? Просто дивно...

Я розумію, що декому моє теперішнє неробство могло здаватися дивним. От хоч би цій жінці. А ми просто не могли охопити все те нове, що було перед нами! Ми ходили як очманілі. Наше безбарвне життя раптом заграло такою райдугою барв, що ми неспроможні були впоратися з цією величезною кількістю вражень заразом, мружили очі від блиску і сміялись від радості.

До того ж я ще мала свою мрію. Десь поліськими болотистими дорогами йшов до мене мій Казимир, і я з дня на день очікувала на нього.

Ми йшли як прозрілі, простягти руки вперед, не звиклі ще, але з одвертою душею.

А життя навколо нас аж вирувало!

О десятій ранку збори колишніх членів профспілок у залі ратуші. Йдемо з Ривкою сходами вгору і тільки підштовхуємо одна одну ліктями: чи думали ми колись, що будемо в цьому залі засідати? Це о десятій ранку. О другій годині — великий мітинг в оперному театрі. Чи можна стримати себе від спокуси, щоб не піти туди? О шостій в залі філармонії відбудеться виступ радянських письменників з Києва. Чи можна пропустити таку нагоду? А ввечері будуть грати у Великому театрі якусь радянську п'єсу...

А до того я кожної години, кожної хвилини чекаю повернення Казимира. Ривка принесла звідкись звістку, що вже повертаються "березяки". Добра тітка Тема десь навіть дістала мені адресу такого поверненця.

Була це якась вулиця Святого Мартіна, геть аж за Жовківською рогачкою. Але яку роль в таких випадках може відігравати віддаль! Накидаю пальто на плечі, хустину на голову і десь надвечір уже добиваюсь до тієї вулиці.

По довгих шуканнях (виходить, що мені дано зовсім не той номер будинку) знаходжу нарешті того чоловіка.

Ви самі можете уявити собі, з яким почуттям у серці постукала я в його двері!

Тільки ступила я за поріг, без запитання вже знала, що добре трапила. На ліжку лежав блідий як віск, з ямами замість лиць, з хворобливо блискучими очима чоловік, а напроти нього сиділа жінка, з цілим подолком газет, читаючи одну йому вголос.

Попросивши пробачення за турботу, спитала про Казимира. Він відразу пригадав це прізвище. Казимира звали в Березі Круль, і звідси він так добре запам'ятав це прізвисько, тільки ніяк не міг пригадати образ, з яким в'язалося воно.

Я намагалась допомогти йому: високий, дуже синьоокий, ясноволосий, широкоплечий, верхня губа трохи вгору піднята. Так довго описувала я йому Казимира, що він нарешті згадав. Згадав… і відразу наче померк.

— Не знаю, чи ви ще побачите його колись…

— Замучили?

— Ні, то був дужий хлоп, міг і не це витримати. Але річ у тому, що ми там останній тиждень, крім гнилої води, нічого не їли, а як вийшли на волю, то дехто з наших необережно відразу накинувся на сало, що частували ним нас від доброго серця червоноармійці, і так уже догодили

собі хлопці… Ще до доби кілька з них богу душу віддали, але Круль ще держався. Заїхали ми з тими тяжкохворими аж над якусь річку і там мусили їх залишити в тамтешніх людей, бо вже не було сили тягти їх з собою… Пригадую тепер, вже дуже добре пригадую… Круль із стиснутими на животі кулаками лежав чорний як земля…

Це було все, що я довідалася про Казимира.

Вийшла я з тієї хати і відчула, як усе в мені завмирає, як поволі залишає мене радість життя.

Он проїздить колона танків. Дівчата махають їм руками, кидають квіти, хлопці на танках відмахують їм весело, а я стою, як стовп, і не можу зрозуміти: з чого тут радіти?

Ось переді мною високо на стіні недобудованої кам'яниці великий плакат. Коли я йшла туди, його ще не було на цьому мурі. Чому не зупиняюсь? Чому не читаю?

Нецікаво це мені.

Ось тротуаром проходить довга низка дітей з якогось садка чи школи. Наші львівські співають вже радянських маршових пісень. Чи не диво? Прохожі зупиняються і, підбадьорюючи, плещуть дітям у долоні. Чому я цього не роблю?

Удома чекає мене чергова несподіванка. Не встигла я доторкнутися до дзвоника, як тітка Тема вибігає мені назустріч:

— Ай… ай… хто до нас приїхав! Ай, ай… що за гості!

Гості цим разом справді незвичайні: у кімнаті тітки Теми за склянкою чаю сидить мій батько у формі радянського залізничника.

Кидаємось одне одному в обійми, і я по хвилі чую, як щось тепле сповзає на моїй щоці. Мої очі сухі, а чоловіки ніколи не плачуть… Такої мудрості навчали мого братика, коли йому було чотири роки.

Батько довго і підкреслено витирає носа.

— Схопив я десь нежить у дорозі, — зайво виправдується тато.

Зайво тому, що я його чудово розумію. Я навіть, може, глибше розумію його, ніж він сам себе. Радянська влада повернула йому не тільки працю і хліб, але гідність людини.

"Ось, дивіться на мене, — кажуть його сповнені щастям очі. — Я вже більше не непотріб, якого викинули за борт життя, а старший бригадир на одній із залізниць СРСР".

— Ну, як же татові подобається нова влада? — запитую я, бо знаю, який був колись мій батько.

Батько дивиться на мене примруженим оком:

— Ти що, на спитки рідного тата береш, га? Я тепер придивляюсь до всього навколо, то чи ти знаєш, до якого висновку приходжу я? Власне… якби згори ніхто не нацьковував людей одних на одних, то простий народ завжди міг жити у згоді. Я це бачу тепер сам по собі і по своїх колегах-поляках. Я навіть тепер почав іншими очима дивитися на твій зв'язок з Каз… — але тут батько замовчав. Він щойно тепер зрозумів, що зайшов далеко.

Я подивилась на батька пильно-пильно, і він не зміг викрутитися від мого погляду.

— Так, — відповів він на моє німе запитання, а потім додав: — Мама сказала тобі не говорити, але цього все одно не затаїш. Пясти одержали дуже сумну звістку…

— Не живе? — спитала я і тільки відчула, як батько садовить мене на канапку.

— Надійшло урядове повідомлення з госпіталю в Рівнім…

Тут, у цій хвилині, в цій кімнаті, кінчається моє колишнє життя.

Я вже не та, що була за годину перед тим. Я вже хтось інший. Людина, яку щойно повідомлено про те, що вона втратила все своє майно. Ні, це порівняння не витримує критики. Я тепер — людина, яка втратила кращу половину самої себе.

Всі люди дивувались, чого це я, така завжди непосидюча, така беручка до всього, при сьогоднішніх можливостях зупинилась на посаді помбуха в трамвайному тресті. Сама не збагну, чого ця установа мені найбільше сподобалась; може, тому, що вона нагадує мені залізницю, де працює все життя татко. Ніхто не знав, що досі я на все в моєму особистому житті дивилась як на тимчасове явище. Я не хотіла ніде вростати корінням, бо я… чекала. Досі я чекала Казимира. Всім серцем. Кожною ниткою нервів. Наяву й уві сні. Я не мала відваги вирішити щось самостійно, бо я не хотіла своєї самостійності. Це не була якась залежність, що могла б принижувати. Ні, це було глибоке почуття взаємної залежності. Я знала лише те, що, хоч би як розвинулись дальші події, я буду йти поруч Казимира. Ми працюватимемо поруч з усіх сил. Я не могла знати, яка то буде праця: чи поринемо по вуха у громадській роботі, чи захочемо надолужити на полі освіти те, що втратили через так звані обставини, — я тільки знала, що ми мусимо бути разом.

І раптом замість широких просторів, прекрасних можливостей переді мною виросла непрохідна стіна: його нема і ніколи не буде. Кінець його життю. Кінець моїм мріям і моїм бажанням.

Перебуваю в такому стані, в якому людина нічого не хоче для себе. Приїздить батько і хоче забрати мене додому. Не хочу додому! Бачу гіркий докір у батьковому погляді, але навіть він не в силі викликати в мені бажання поїхати до Станіслава. Я ж — людина, позбавлена всяких бажань. Чому ніхто цього не може зрозуміти?

Як же можу я їхати до Станіслава, де все — зустрічні обличчя, кожний будинок, кожний камінчик, кожне дерево — нагадували б мені його? Чи могла б я виглядати через вікно нашої кухні без того, щоб не згадати слів, яких він мені вже ніколи не скаже: "Як цьому дереву рости, так нашому коханню бути!"?.. А те дерево і далі росте собі під вікнами нашої кухні…

— Так не поїдеш додому? — запитує востаннє батько.

— Не маю охоти…

Батько втягує голову в плечі і якимсь старечим кроком виходить з моєї кімнати. Я завдала йому болю, але хіба я в цьому винна?

Ривка записалась до якоїсь школи, і тепер спокою за стіною немає від цього досягнення. Вони з тіткою Темою буквально цілими ночами шепочуться про плани на майбутнє.

Ривка зовсім здуріла від успіху. Вона сама не знає, яку професію обрати собі в майбутньому. За рік вона має закінчити середню школу, і тоді вона, Ривка Зальц, — подумати тільки! — може вчитися і на лікаря, і на педагога, і на інженера… Вони з тіткою Темою розмовляють жаргоном, і це "вчитись на лікаря" має свій смак.

— Ну, а ви, — питає мене тітка Тема, якій хочеться бачити навколо себе щасливих людей, — чому ви не хочете вчитися? Ви теж могли б стати лікаркою… — Добросердій тітці Темі здається, що вона відкрила Америку, пояснивши мені, чим я можу тепер бути!

А мої мрії кудись зникли. Я поки що не знаю, як мені бути самій, бо досі весь час уявно він ішов поруч зі мною. Таке враження, наче ми йшли незнайомими дорогами, я весь час відчувала його лікоть при собі — і раптом озираюсь, а я сама. Почуваю себе, як каліка, наче хтось відтяв мені праву руку.

Мої товариші на роботі (іноді це просто зворушує мене до сліз) намагаються всіляко розважити мене, але поки що без жодних наслідків. Я їм невимовно вдячна, але біль мій такий великий, що, мабуть, тільки один час зможе впоратися з ним.

Живу, не відрізняючи одного дня від другого. Сумлінно, як мені здається, виконую свої обов'язки і вважаю, що я нічого нікому не винна. А те, що я не можу горіти так, як тисячі тисяч нововизволених мешканців міста, а те, що я не фантазую так по ночах, як Ривка, — це вже не від мене залежить.

А життя навколо не біжить, а горить. Люди, що стільки років, століття цілі терпляче чекали на день свободи, тепер стали раптом нетерплячі, мов діти. Все їм подавай відразу! Як поставився б до цього факту Казимир?

Якийсь час у нашому місті не було крамниць з мануфактурою і взуттям. Це ж зрозуміло. Приватники ліквідували свої інтереси, а держава ще не встигла налагодити свою торгівлю.

Але не минає і двох місяців, як у нашому місті народжуються універмаги, які львів'янам навіть не снилися.

Ривка (сама признається у цьому гріху), як навіжена, бігає з одного магазину до другого і, хоч сама ніби з свідомих, вдома не може наговоритися з тіткою Темою про те, що в пролетарській державі так високо стоїть побутова культура.

— Ох, ох!.. Які чудові ленінградські пудренички бачила: рожева емаль з золотом! Цяця — не пудреничка! Ох, ох... а яку жіночу білизну! Мрія, поема, а не білизна! А які завіски на вікна! Тьотю Темо, ну, уяви собі, блідо-блідо-голубий, файного гатунку тюль, а на ньому золоті бджілки!

Це — Ривка.

На цьому тижні від'їжджає до Ворохти, у Карпатах, до санаторію туберкульозників другий помбух нашого тресту. Хлопець за старого режиму був сім років безробітним (легко сказати — сім років), придбав туберкульоз від "розкішного" життя, а тепер став на роботу, і по трьох місяцях виряджують уже його до санаторію.

Директор тресту (ви мусите його знати — такий ставний, високий, з русявим волоссям, він часто виступає на міських зборах) вручає йому путівку, а наш Олег Петрович стоїть мов закам'янілий.

— Бери, Петровичу!

І той ані з місця, тільки губами ворушить. Тоді підходжу я до директора, беру від нього путівку і тичу в руку Олегові.

— Що вам? — питаю його.

— Нічого, — і безпорадний рух пальцями по чуприні. — Я не можу... Та Ворохта... то моя обітована земля... Стільки років добиватись... і аж нарешті... Я дуже дякую, товариші, але я... не можу... я ще раз дякую! — розпачливий рух рукою. — Залиште мене, прошу!

Всі (навіть у нашого бухгалтера тремтить борода) глибоко переживають. Це тільки я одна, як окаянна, маю єдиний біль у серці: чому не дожив до цієї хвилини мій Казимир?

До мене причепилась нова ідея: знайти людину, при якій вмирав Казимир, або яка бачила його мертвого, або взагалі знає що-небудь про його смерть.

— Я вам допоможу. Я тепер маю різні знайомства, — заспокоює мене тітка Тема, і я розумію, звідки це йде. Маючи під боком до безсоромності щасливу Ривку, вона страждає від того, що хтось за стіною силою своїх невеселих думок пригнічує їх настрій. — Я вже маю навіть на увазі таку одну людину… А тим часом ви не сидіть вечорами самі… заходьте до нас! Я навіть мала б до вас одне прохання… Ви ж знаєте… я тепер завідую галантерейною крамницею… Тільки ви не смійтеся з старої…

— Яка ж ви стара, тітко Темо!

— Ну! Як хтось уже не молодий, то він уже старий, чи не так? Я хочу просити вас, щоб ви мене підучували по-українському писати й читати… Я трохи вмію, але на такій посаді, ви розумієте… я мала б краще вміти. Ривку вчить один росіянин по-російському… Слухайте, Марточко, він військовий… Чи то нічого не шкодить? Він заходить до нас, я є свідок тої науки, але боюсь! Вони часом так дивляться одне на одного, що мені стає страшно. Він військовий, якийсь старший навіть, і православний до того ж… Ай, ай… я вже мала такий випадок у своїй родині і тому стережусь тепер його, як вогню… Що ви думаєте про те, Марточко?

— Думаю, тітко Темо, що ви не зовсім усвідомили собі, за яких часів і в якій державі ми живемо…

— Чому ви так думаєте? — мало не обурюється тітка Тема. — Чому вам здається, що я така вже стара жінка, яка не знає, що навколо неї діється? Ну, що ви собі гадаєте? А я вам скажу, що я ходжу двічі на

тиждень до нашої домоуправи, де слухаю різні лекції… Ну, що ви скажете тепер на це?

Нічого не скажу, думаю тільки собі нишком, що в нашої доброї тітки плутається старе з новим.

Чи справді мала когось тітка Тема на увазі, чи тільки хотіла потішити мене? Але одного дня, як прийшла я додому, вибігла вона мені назустріч (це її зрештою милий звичай — попереджати перед кожною новиною) і якась не своя, з таємним виразом на обличчі, повідомила мене, що вона привела до себе одного чоловіка, який може мені дещо про Казимира розповісти.

Мені не сподобалася поведінка тітки Теми, і це наче загострило моє ставлення до незнайомого.

— Зараз, хай скину пальто, — сказала я і хотіла вже завернути до своєї кімнати, але тітка Тема вчепилась мені за рукав і силоміць поволокла до себе в кімнату.

Посередині кімнати сидів якийсь чоловік спиною до дверей. В мене аж серце завмерло. Плечима, потилицею, кольором волосся він так скидався на мого Казимира…

Потім… — таких хвилин ніколи не можна докладно запам'ятати, — чоловік підвівся на ноги, повернувся лицем до мене і. Ну, ви й так уже догадались, хто був той незнайомий.

* * *

Такий був кінець моєї драми, а перед цим трапилося ось що: Казимир справді, як розказував мені той чоловік з-за Жовківської рогачки, захворів був дуже небезпечно на шлунок. Разом з Казимиром залишили товариші ще одного хлопця у дуже тяжкому стані. Згодом

виявилося, що то був тиф. Люди, в яких залишили "березяки" Казимира і того другого хворого, були бідні поліські рибалки. Вони віддали хворим якусь повітку, але навіть прикрити їх не мали чим. Коли Казимир одійшов трохи, то побачив, що його побратим труситься весь, як у лихоманці. Казимир скинув свою куртку і накрив його.

По кількох днях захворів і сам Казимир. Він здогадується тільки, що якісь військові частини підібрали їх, бо очуняв він у госпіталі в Рівному, в інфекційному відділенні. Казимир гадає, що його побратим мав померти, бо інакше Пясти не одержали б документів сина й урядового повідомлення про його смерть. Все це, мабуть, наробила куртка, якою прикрив Казимир того бідолаху.

Але я мушу поділитись з вами одним своїм, правда, не дуже втішним, зате глибоким життєвим спостереженням: інші розчаровуються у своїх чоловіках по шлюбі, а мені доля ця випала перед шлюбом.

Їй-бо, кажу правду.

Уявіть собі, що в той час, як для мене світ померк через того шибайголову, він, вийшовши з госпіталю в Рівному, замість рватися навпростець до коханої дівчини (про яку, до речі, знав він, що не відповідала йому на листи і відмовилась одружитися з ним), він, як казковий лицар, переборював ще цілий ряд перешкод. То він партизанив десь у Волинських лісах, б'ючись проти недобитків польської армії, так званих пілсудчиків, то він у якомусь глухому селі наводив порядок (теж мені урядова персона об'явилася!), то він десь аж у Бродах, де його добре знали з підпільної роботи, мітингував п'ять днів поспіль, то він на сокальському кордоні ловив якогось графа чи князя, що переодягнений "березяком" намагався драпонути з рюкзаком, повним золота… і мій Казимир не міг залишити цю справу, доки не переконався, що золото помандрувало до державної каси.

— Стривай, — не могла я перемогти самолюбства, що на нього хворіє, мабуть, кожна закохана жінка, — а я? Невже ж ти за цими всіма справами навіть не подумав про те, що я можу з нетерпінням чекати тебе?

Я помітила, що мій Казимир збентежився:

— Як це тобі пояснити? Чи я про тебе думав, чи не думав — годі розбиратися, бо ж ти і без того весь час була зі мною і в мені… А ці справи, Мартусь, були справді такі, що їх ні при яких умовах не можна було відкласти. Чи ти розумієш мене?

— Еге ж, я зрозуміла (і погодилась з тим), що в мого майбутнього чоловіка завжди на першому місці будуть громадські справи.

Дивлюсь я на мого хлопця, і здається мені, що нас від останньої зустрічі відділяє не рік, а цілі століття. Якісь реальні підстави це враження таки має. Адже ми бачились востаннє за буржуазної Польщі, а тепер ми обоє вже громадяни Радянського Союзу!

Я хочу розказати Казимирові з усіма деталями про перші медові дні Львова. Розказую і відчуваю все так, немов сама наново переживаю. Трохи прикро, що Казимир, саме він, для кого я берегла цю радість, якось занадто спокійно (може, це від утоми з дороги) сприймає мою розповідь.

— Ти втомлений з дороги? — питаю нарешті. — Певно, не спав цілу ніч?

— Не спав-то не спав, але річ не в тому… Я трошечки дивуюся з тебе, Мартусь! Ти так розповідаєш мені про всі новини, наче з фактом утвердження Радянської влади на цих землях автоматично припинилася всяка боротьба класів, національна ворожнеча. Ти береш за приклад твого батька, який, я вірю тобі, щиро поставився до нового ладу, і на

цьому одному прикладі робиш узагальнення, які не відповідають дійсності… Добре, що твій Зільберкранц драпонув за кордон, але скільки таких зільберкранців лишилося ще у Львові?.. Маю на думці всіх колишніх власників націоналізованих фабрик і підприємств… А скільки тут офіцерів свідомо залишилось для дії? А хоч би українські націоналісти, що чекали тут на німців?.. Як тобі здається — це вже не проблема? Ой Мартусь, ой дзевчен ме, мені здається, що це не кінець боротьби, а вона тільки пригасла. Працювати, Мартусь, працювати потрібно нам з тобою… В праці наше щастя.

Ми розмовляли до тої пори, аж поки Казимир, видно, таки дуже перевтомлений, заснув, сидячи на стільці.

Я віддала йому своє ліжко, а сама на світанку вже засіла писати листа до матусі.

Завтра ми записуємося з Казимиром у загсі, і мені дуже хочеться напередодні цієї знаменної події в моїм житті бодай на відстані побути з мамою…

Тітка Тема наряджає мене до шлюбу, і від цього мені трошки плакати хочеться. Бо… хоч вона добра і прихильна до мене, все ж таки то не мама. Хай це буде передсуд, хай це буде пережиток старого світогляду, дуже хотілося б мені в цій хвилині відчути руки моєї матусі на моїй голові.

Казимир підсміюється з моєї сентиментальності.

— Бачиш, — намагається він ввести мене в бадьорий настрій, — таки на моє вийшло. Наші діти таки будуть у загсі "хрещені"…

— А, діти, — підхоплює тітка Тема. — Я ще не бачила держави (начебто тітка Тайхманова півсвіту об'їздила), щоб так піклувалася про дітей, як наша…

Вечір першого дня після нашого одруження був дуже милий, тобто всі вони — і Казимир, і Ривка, і тітка Тема — впадали коло мене, як уміли, щоб тільки я не заглиблювалася в сентиментальний настрій. Звичайно, мої друзі перебільшували, бо я себе не тільки зовні, а й внутрішньо почувала дуже, дуже бадьоро.

Чого ще мені хотіти?

Мій воскреслий з мертвих друг і милий не зводив з мене очей і теж, мабуть соромлячись трохи своєї сентиментальності, маневрував так, щоб ні Ривка, ні тітка Тема не помічали, що під столом він держить мою руку в своїй долоні. Добре грузинське вино зробило те, що навіть тітка Тема далася намовити себе заспівати народних єврейських (ох, і яких же сумних!) весільних пісень.

— Чого вони такі сумні? — спитав Казимир, який, мабуть, не міг зрозуміти, як можуть уживатися поряд такі дві протилежні речі, як весілля і смуток.

— Ви ще питаєте? Ай, ай… А хіба давно, та ще в нашій вірі, женились люди так, як оце ви тепер? Хіба ми вибирали одне одного? Хіба ж могла бути мова про яке-небудь кохання до шлюбу? Все те шатхен[12] полагоджував.

— А по шлюбі, тітко Темо? — трохи злісно спитав Казимир.

— Ну, що ж по шлюбі? — не зрозуміла тітка Тема цієї злостивості мого чоловіка. За це вже дісталося йому від мене! — По шлюбі як по шлюбі… Звикалось і… терпілось… Ай, ай… А ви ще питаєте, чому сумні наші весільні пісні!

— Тепер і наш народ складе інших пісень, — відгукнулась Ривка.

…Казимир узяв мою руку під столом і зробив з неї кулак. Я зрозуміла, що він хотів тим сказати: щастя наше в наших руках…

1947

11

Що діється? Помилуй, боже, що діється? (Пол.)

12

Сват (євр.).